

BROWN BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192790

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रीतीची हांक

(स्वतंत्र सामाजिक कादंबरी)

लेखिका
वसुंधरा पटवर्धन

प्रकाशक :
गो. रा. पाटणकर
कॉन्टिनेंटल बुक सर्गिस
६२६ शनिवार पेठ, पुणे २

(सर्व हक्क लेखिकेच्या स्वाधीन)

मुद्रक :
श. ज. पाध्ये
स्वाधीन मुद्रणालय
१०१७ सदाशिव, पुणे २

इतके दिवस तापान अग फणफणून येत होत. पण आता ताप उतरला होता. अशक्तपणामुळे डोक्यावर गुर्गीची झोपड येत होती पण दिवसभर गुर्गीत पडून राहिल्यामुळेच की काय प्रभाकरपताना आता रात्री झोप येत नव्हती. खोलीत दिव्याचा अधुक प्रकाश पडला होता. कोपन्यांतल्या खिडकीतून रस्त्यावरच्या दिव्याचे खांब दिसत होते कोणा वाटसरून वाट दाखविण्यासाठी ते उभे होते. पण रात्रीचे अकरा वाजले होते. आणि रस्त्यावरून कोणी कोणीसुद्धा जात नव्हते. दिवसभर चालणारी रहदारी आता अगदी झोपी गेली होती आणि ते रस्त्यावरचे दिवे बिचारे एकाकी उभे होते प्रभाकरपतानी निजल्या निजल्या दूरवर नजर टाकली. रस्त्यावरची घर शांत होती. आणि झाडसुद्धा विशेष डोलत नव्हती. वारासुद्धा झोपेला आला होता. एकटे जागे कायते प्रभाकरपत. बाकी साऱ्याच्या क्रिया यावेळी अगदी थांबून गेल्या होत्या.

प्रभाकरपतानी आपल्या खोलीत नजर टाकली जवळच्या टेबलावर तस्त होत, तांब्याभाड होत. औषधाच्या बाटल्या होत्या. आणि बाहेरच्या लुकलुकणाऱ्या दिव्याचा अधुक उजेड त्यावर पडला होता. त्याच्या पलगाशेजारच्या आरामगर्चीवर त्याची पत्नी झोपी गेली होती. तिचा चेहरा किती दमलेला दिसत होता काळजीन आणि शुश्रूषेन ती सुकून गेली होती. प्रभाकरपताना तिच्याकडे पाहून, आपल्या भोवतालच्या वस्तूकडे पाहून वाटल आपणच नुसते आजारी नाही, आपली ही खोली, इथल्या वस्तु, आपली दमून झोपी गेलेली पत्नी, आपण सारेच आजारी आहोत.

त्यांना अगदी कटाळा आला होता. गेले पचवीस दिवस तरी ते या अथरणावर निजून होते. इतके दिवस तापाच्या गुर्गीत गेले. आता ताप गेला आणि तेव्हापासून प्रभाकरपतांना सुचेनास झालं होतं. कसला विचार करू नये अस तर त्यांना वाटत होतंच. पण यापूर्वी आपण विचार

करीत होतो, आपल्याला विचार करता येत होता या गोष्टीचच त्यांना आतां नवल वाटू लागल. भेटायला येणाऱ्या माणसाशीं बोलण्याची त्यांना इच्छा नव्हती. आणि स्वतःची स्वतःच करमणूक करून घेण्याचहि साधन नव्हत. माणस आलीं तर त्यांना नकोशीं वाटत होती, आणि गेलीं तर आपण एकटेच या विचारान त्यांना रातात पडल्यासारख वाटत होत. आपण काय कराव हें त्यांना सुचत नव्हत. पण काही करू नये असच, अगदी असच पडून रहाव असहि त्यांना वाटत होत. वेळाची गति जणु थाबूनच गेली होती इतके दिवस वेळ सारखा चालला होता. सपाठ्यान धावत होता. आवडा गिळायला, किंवा मागल्या वेळात काय काय घटना घडल्या याचा विचार करायला जणु त्याला सवडच नव्हती. मागे वाघ लागल्यासारखा तो पळत होता. सेकंद, मिनिट, तास, घटका, महिने, दिवस आणि तीं खडोगणती वर्ष, या साऱ्याच लेंढार धेऊन काळ विचारा नुसता धावत होता. आजारी पडण्यापूर्वीं प्रभाकरपत मनाशीं म्हणाले होते, हा सारखा सोसाऱ्याच्या वाऱ्यासारखा चाललाय तरी कुठे ? आणि विचारा आला तरी कुठल्या देशातून ? मला हे चोवीस तास पुरत नाहीत. दिवसाचे अष्टावीस तास होतील तर ? निदान सत्तावीस ? पण छे ! थाबून एखाद्या क्षणाचीहि दया करायला तो तयार नव्हता त्याच आपल जाण्याच काम चालूच होत काळ जात होता आणि आपण म्हणत होतो कीं नवा काळ येतो आहे.

पण आज ? आज प्रभाकरपताचा वेळ जाता जात नव्हता. आज त्यांना वेळ जायला हवा होता तर तो एखाद्या अडेलतट्टासारखा थाबून राहिला होता. त्यानं थांबाव अस प्रभाकरपताना वाटत होत तेव्हा तो एखाद्या बेदरकार माणसासारखा चालता होत होता. म्हणजे नको होत तेंच अगदीं नेमकं घडत होत. प्रभाकरपत स्वतःशींच हसले. पण त्यांना त्या हंसण्याचंसुद्धा सुख वाटलं नाही. अस वाटल कीं आपण उगीचच हंसलों. किनाईन घेतल्यासारखा त्यानीं चेहरा कडवट केला, आणि त्यांच्या ध्यानात आल कीं आपल शरीर जस थकल आहे तसच मनहि थकलं आहे. त्यानीं कूस पालटण्याचा प्रयत्न केला. मोठ्या कष्टानं ते

डाव्या बाजूकडून उजव्या कुशीवर वळले पण त्याचासुद्धा त्याना त्रास झाला. मनात अस आल की आपल शरीर म्हणजे दहा वीस मणाच ओझं झाल आहे एखाद्या जड वाळूच्या पोत्यासारख तें हालता हालत नाही. पण हाताचा तो फिकटलेपणा, त्याची ती नुसतीच लांब, काडीसारखी किडकिडीत झालेली बोट पहाताच असहि वाटल की आपण एखाद्या वाळलेल्या पानासारखे हलके झालो आहोंत. फुकर मारली तर या देहाचं हे पान हेलपाटत, हेलपाटत कुठच्या कुठे जाईल.

पण हा कसला विचार ? माणस आजारी पडली म्हणजे काय त्यांच्यात जमीनअस्मानाचा फरक पडतो ? आपण लहानपणी शेर शेर दूध प्यायलो. घामाचा पुतळा उठेपर्यंत जोरब्रैठका काढल्या. मनाची रंग जिरेपर्यंत कुस्ती मारली. जेवायला बसल्यावर आठ आठ दहा दहा पोळ्या हाणल्या. लोण्याचे गोळे आणि तुपाची तामली रोजच्या रोज पोटात रिचवली. या सान्या खुराकाच आज झाल तरी काय ? आपल मनगट बघूनच आपल्या बरोबरचे लोक झप्पड बसल्यासारखे गालावर हात चोळीत चोळीत रस्ता सुधारीत असत. तीन शेर उसाच्या रसाची चरबी म्हणजे फुलपात्रभर पाणी वाटत होत आपल्याला. एवढा ताकदवान बाधेसुद देह पण फुलासारखा हलका वाटत होता. समोरच्या काडी पैलवानाला आपण मनांतल्या मनात हसत होतो. आणि तो हा देह वीस दिवसाच्या तापांत एवढा जमीनदोस्त झाला ? कुस्तीत पहिल्या नंबरची बक्षीस पटकावणारी ही मूर्ति ओरबाडलेल्या गवतासारखी कशी झाली ? ज्यान धांवण्याची शर्यत जिंकून गळ्यात हार घालून घेतला तो आज पाय मोडल्यासारखा अथरुणावर पडून राहिला ? या देहात आतां शक्ति नाही. या देहात त्राण राहिल नाही. मग तो व्यायाम आणि तो पौष्टिक खुराक या सान्याचं झालं तरी काय ?

छे ! काही तरीच. अस म्हणून प्रभाकरपतानी आपला हात जोराने आपटायला म्हणून वर उचलला आणि आपटण्यापूर्वीच तो आपोआप खाली पडला. आपण किती अशक्त झालो आहोंत याच त्यांना पुन्हां प्रत्यंतर आल. त्याचे डोळे किंचित ओलसर झाले. आणि अस वाटलं

की देहापेक्षां आपलं मनच नाजूक, हलक, हलक झालं आहे. त्याला कसला विचार करता येत नाही. आणि कशान कोण जाणें ! कदाचित् एकाच कुशीवर निजून प्रभाकरपतांच्या डोक्याला मुंग्या आल्या. तें जड बघिर झाल्यासारख त्यांना वाटल. आणि त्या क्लेशामुळेच की काय शरीर भारी जड, जड झाल्यासारख वाटल.

यामुळें आपल्याला धड विचारसुद्धा करता येत नाही ही तक्रार ते आपल्या मनाशी करीतच राहिले. अमक्याच विषयावर आपल्याला विचार करायचा आहे अस त्याच ठरलेल नव्हत. पण आपण दुसर काहींच करू शकत नाही तर निदान भरघोस विचार तरी करावेत आणि मनाची करमणूक करून घ्यावी अस त्यांना वाटत होत. पण विचार तरी कसला करायचा ? ते काहीं कलावन्त नव्हते, साहित्यिक नव्हते. सिनेमांत नाटकात काम करून कधी चमकले नव्हते. पेटी, तबला, तबोरा यांच्याशी त्यांची जवळून ओळख नव्हती लहानपणी काय तो थोडा व्यायामाचा शोक त्यांनी केला होता. पण मोठेपणी तो सुटला. नाहीतर जन्मभर काय जोरबैठकाच काढायच्या होत्या ? गायन, चित्रकला, नाट्य, नृत्य, माहित्य या कलांच्या एकदां का माणूस तावडीत सापडला की तो त्या कलेचा मग जन्मभर गुलाम होतो. त्या कलेच्या मगरमिठीतून त्याची मग जन्मभर सुटका नाही. व्यायाम ही कला मात्र अशी फसवी नाही. तेच बर आहे. नाहीतर हल्लीं गळोगल्लीं गवई आरडाओरडा करीत असतात. आणि मग लोकावर सकट ओढवत. त्यापेक्षां आमची ही कला तरी अशी गळे-पडूं नाही. ती जर अशी गळेपडू असती तर जोर, बैठका, तीं वजन, त्या जोडया, ते मल्लखात्र आणि त्या कुस्त्या ! सकाळ सध्याकाळचा सगळा वेळ मग फुकट त्या आखाडयात घुमण्यात गेला असता. चुकला फकीर मशीदीत तसे प्रभाकरपत तालीमखान्यात सांपडले असते. आणि संसाराचा मग आखाडा झाला असता.

पण तसं काहीं झालच नाही. म्हणजे व्हायचंच नव्हतं. प्रभाकरपत इतर चारजणासारखेच शिकले. पण बी. ए. न होतां बी. ई झाले आणि

कंत्राटाची काम घेऊ लागले. लगेच त्यांनी एका मुलीशी लग्न केलं आणि आजतागायत तिच्याशी सुखानं ससार केला.

प्रभाकरपत म्हणाले, “ पण यात आश्चर्य कसलं आलं आहे ? जगातले निदान हिंदुस्थानातले, किमानपक्षीं सयुक्त महाराष्ट्रातले शेकडा नव्याणव टक्के लोक तरी हेच आयुष्य घालवीत आहेत. त्यात नाविन्य कसलं ? इतरांनीं केलं तेंच मी केलं. बायको, मुल आणि आपल्या कंत्राटाचीं काम याच जे वर्तुळ आज पंधरा वर्षे फिरत आहे त्यातच मीहि फिरत आहे. गिरक्या घेतो आहे. त्या गिरक्यांनीं कधीं मोवळ आली नाही, कीं कधीं त्या वर्तुळाची मर्यादा ओलाडून जगात काय चाललं आहे याची फाजील चौकशीसुद्धा आपण केली नाही. मग विचार कसला करायचा ? आपल्या धद्याचा ? तो तर आज पंधरा वर्षे केला. अगदीं सुरवात करण्याच्या आधीपासून तो परवा पचवीस दिवसापूर्वी अगात ताप भरेपर्यंत. आता आज आणखी मन इतकं हळूवार झालेलं असताना पुन्हा तोच विचार करायचा ? त्या दगडामार्तीत कसलं काव्य आहे ? किंवा मनाला विरगुळा वाटण्यासारखं तरी त्यात काय आहे ?

प्रभाकरपताचं घोडं पुन्हा अडून बसलं. आपल्याला विचार करता येत नाही या प्रश्नाचा गुतवळा घेऊन ते पुन्हा धागा शोधू लागले. आपल्याला आज विचार म्हणून करता येत नाही असं म्हणता म्हणताच त्यांनी आपल्या आयुष्यावर ओझरता दृष्टिक्षेप टाकायला सुरवात केली होती पण त्यातून काही नेमकं सार बाहेर पडेना. लहान मुलानं वेडेवाकडे कापलेले कपटे एकत्र करून त्याच चित्र करण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्याचा साधा पतंगसुद्धा होऊ नये अशी प्रभाकरपताची अवस्था झाली होती. मनातल्या मनात ते अगदीं कातावून गेले. पण वरकरणीं ते अगदीं शान्त होते. डोळे भिडून ते पडले होते. त्याची पत्नी त्यांना काय हवं नको तें पहाण्यासाठीं जवळच हसिचेअरवर पेंगत बसली होती. विचारी गेले वीस दिवस नवऱ्याच्या शुरुषेंत रात्रदिवस झटत होती, आज तापाचं प्रमाण खालीं उतरतांच तिचा जीव जरा स्थिरावला होता. आणि त्या उतरत्यामुळं देहधर्म म्हणून तिला आज झोप लागली होती. तरी

पण दोन चार वेळा तिंनं डोळे किलकिले करून पाहिलं. पांघरणाची सुरकुती सारखी केली, आणि हातात घेतलेलं पुस्तक छातीवर धरून ती पुन्हा डोळे मिटून पडली

इकडे प्रभाकरपत मात्र स्वस्थ पडलेले असले तरी कोणताहि विचार सुसंगत सुचत नाही या विचारानच ते अस्वस्थ झाले होते आजच्या सामाजिक राजकीय परिस्थितीचा कानोसा घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण ज्या विषयाच्या वाटेला ते आजपर्यंत कधीच गेले नव्हते त्या विषयावर आपली मत काय आहेत हे त्याच त्यांना तरी कधी कळाव ? आर्थिक परिस्थितीचा विचार फक्त त्यांना त्यांच्या धद्यापुरताच करण्याची सवय होती. जगात रुपयाची किंमत वाढली आहे की कमी झाली आहे असला रुक्ष, नीरस काथ्याकूट त्यांनी आयुष्याच्या चाळीस वर्षांत कधी केला नव्हता. मग आजच प्रकृति बरी नसताना, आणि डोळ्याला डोळा लागत नसताना ही माथेफोड कशाला ?

मग प्रभाकरपंतांनी विचार केला की मनोराज्य करायचं. समजा, आपण उद्या लॉटरीच, एक रुपयाच तिकीट घेतल आणि आपल्या नशिवान त्याचे दहा लाख रुपये आपल्या हातात आले तर त्याच आपण काय करू ? प्रथम आपण लाख रुपयाचा सुंदर बगला बांधू. गेले लाख रुपये ! दहा हजारची कोरी गाडी घेऊ. बायकोला लाख रुपयाचे दागिने करू. आपल्याला दोन मुलगे आहेत. त्या प्रत्येकाच्या नांवान निदान दोन लाख तरी बँकेत ठेऊ. दोन मुली आहेत. त्या दोघींना मिळून लाख रुपये हवेत. उरले तीन लाख. म्हणजे बहुतेक सगळे सपलेच की. त्यांतला एक रुपया पुन्हा लॉटरीचं तिकीट काढायला बाजूला ठेवायचा. दहा वीस हजार दानधर्म. एखाददुसरा लाख बँकेत. तरी विम्याचे हत्ते, मुलाना विलायतला पाठवायचा खर्च आणि शिवाय म्हातारपणची सोय. म्हणजे दहा लाखांनी काय कात होणार हो ? पैसा हातांत नाही तंवरच वाटतं माणसाला. पैशाची हीच गमत आहे. तो हातांत येण्यापूर्वीच काय तो हातांत आल्यासमरखा वाटतो. पण एकदां का तो हातात आला की मग तो कधी जवळ रहायचा नाही. त्याला सतराशें फाटे फुटतात. येताना तो जड पावलांनी

येतो. आणि जाताना मात्र चोरपावलांनी पसार होतो. आतांच पहा ना. दहा लाख जवळ होते पण केव्हाच त्यांचा खुदी झाला पैसाच सपला. मग पैशाचा विचार कसला करायचा ?

प्रभाकरपत एखाद्या खोडकर मुलासारखे पुन्हा त्या विचारापाशीं अडून बसले. एखाद्या वेळीं माणसाला सुसगत विचार सुचत नाहीत म्हणजे काहीं इलाज चालत नाही. त्यानून प्रभाकरपत आजारी त्यानीं फक्त एकदा किलकिल्या डोळ्यानी बाधितल. त्याच्या बायकोला अगदीं शात झोर लागली होती. भोंवतालच्या शात वातावरणात कसलाहि फरक पडला नव्हता. तोच अधिक प्रकाश आणि तेंच आजारी वातावरण. प्रभाकरपतानी पुन्हा कूस बदलली आणि त्याबरोबरच त्याची दिशाहि बदलून गेली.

आता त्यानी ज्या बाजूला तोंड केल होत त्या बाजूला त्यांच्या आईचा आणि वडिलाचा फोटो टागलेला होता. त्यांना आता हा लोक सोडून दहा वर्ष झाली होती. इतकी जुनी गोष्ट. पण त्यांना आज आपल्या आई-वडिलांचा अभाव तीव्रतेन जाणवत होता. प्रभाकरपत मताचे कणखर, वृत्तीचे बेदरकार. उभ्या आयुष्यात त्यांना काळजी कशी ती माहीत नव्हती. आई वडील महिम्त्याच्याच अंतरान गेले. पण समाचाराला आलेल्या लोकाच त्यानींच सात्वन केल. त्यानी सांगितल “ अस पहा, ते गेले. आता काहीं ते परत यायचे नाहीत. जवळ जवळ जायची वेळ झालीच होती, पण थोडे आधीं गेले. काय वाईट झाल ? नाही तरी वडिलांच्या मागे राहून आईन चौवीस तास अश्रू ढाळायचे आणि आम्ही तिचे डोळे पुसायचे. त्यापेक्षा झाल ते सोन्याहून पिवळं झाल. ”

प्रभाकरपताच्या मनाच्या तटबंदी प्रसंगांतसुद्धा अशा भक्कम होत्या. कारण घडल, प्रसंग अगावर येऊन आदळला तरी धैर्याच्या या भिंती कोसळून पडल्या नाहीत. पण आज कारण नव्हतं तरीसुद्धा त्यांच्या त्या बेदरकार वृत्तीचे पापुद्रे फुलून वर आले. प्रभाकरपत आजारी होते. रात्रीची वेळ होती. मनाला कांही सुचत नव्हतं व देह अगदीं दुबळा होऊन हंतरणावर पडला होता. यावेळीं तें इतकी वर्षे आंतल्या आंत

राहिलेल पाणी डोळ्याच्या कोपऱ्यातून थबकत ठिबकू सागल. फार काही वाटलं नाही. आई वडिलांच्या फार आठवणी डोळ्यासमोर आल्या नाहीत. पण एवढच वाटल की आई असती तर तिन कपाळावरून हात फिरवला असता. पावळण सारखे केल असत आणि बाबांनी दहा वेळा विचारल असतं “ औषध दिलस का ग त्याला ? ”

एवढच ! फक्त एवढा एकच विचार. पण प्रभाकरपत विरघळून गेले. आई वडिलांचा आणखी विचार त्यांनी केला नाही. माणूस नाही तरी स्वतःसाठीच बहुधा अश्रू गाळतो. एखादा माणूस अकाली गेला तर त्याच काही वाईट झाल यापेक्षाहि तो आपल्याला अतरला याचं माण-साला खरं दुःख होत असत. स्वार्थीला धक्का बसला की माणसाच्या अतःकरणाला वेदना होतात प्रभाकरपताच तेच झाल. पण ते क्षणिक होत. आणि आत्ता, या समयी त्यांना जुन्या दुःखाच्या आठवणी उकळून काढून अश्रू गाळीत थकून जाण्याची मुळीच इच्छा नव्हती. त्याच्या मनाला एखाद्या विषयावर सुसंगत विचाराचं खाद्य तरी हव होत किंवा करमणूक तरी हवी होती.

ते अगदी लहान झाले. आठ वर्षांचे झाले. खूप खोड्या केल्या. शाळेत जायचं नाही म्हणून इटून बसले, मग थोडासा मार खाळा, कैऱ्या चिंचा चोरून खाल्ल्या, मग दहा बारा वर्षांचे झाल्यावर अभ्यास करू लागले. शाळेत जाऊ लागले. आणि उरलेल्या वेळात शाळेचा खेळ खेळू लागले. रस्त्यात एखादी बैलगाडी गाठावी आणि शाळेपासून घरापर्यंत तिच्यात बसून याव. कधी कधी घोड्याच्या शेपटीचा केस उपटून आणावा. रस्त्यांतली कुत्री माजरं घरी आणावीत. शेळ्या धरून त्याच्या आचळानाच तोंड लावून दूध प्याव.

अशा अनंत गोष्टी केल्या. प्रभाकरपत मोठे होत होते. मॅट्रिक झाले. कॉलेजात गेले. कॉलेजांतले दिवस आठवले मात्र आणि त्यांना असं वाटलं की आयु'यातल्या काव्याला इथे सुरवात झाली. एका नव्या दालनाच्या निळ्या पडद्याला आपण स्पर्श केला. याचवेळी आपण एकदम उंच झालो. याचवेळी आपण विस्फारित नेत्रांनी पाहू लागलो. कॉलेजांत येण्यापूर्वी

आखाड्यातल्या मातीचा तो लाल मातकट रंग तेवढा आपल्याला माहीत होता. जगांत जसा काही तोच एकुलता एक रंग असल्यासारखे आपण त्या मातीवर खुष होतो. पण कॉलेजच्या त्या भव्य इमारतीच्या पहिल्या पायरीवर आपण पाऊल ठेवले आणि मग किती प्रकारचे रंग दिसले आपल्याला. शाळेत आधी मुली मुळी नव्हत्याच. आणि मास्तर येत ते सुद्धा ठराविक रंगाचे कपडे घालून. रेजे मास्तराचा तो विटकरी रंगाचा कोट वर्षानुवर्ष आपला तोच होता. हल्ली फॅशनेबल बायका टिचभर कपाळावर मळवट भरल्यासारखे रुपया एवढे कुकू लावतात आणि मग त्यांच्या कपाळाआधी त्याच ते कुकूच आपल्याला दिसत. जणु काही त्याचा चेहरा ही त्या भल्या मोठ्या टिळ्याची नुसती पार्श्वभूमी ! त्या-प्रमाणे रेज्याचा तो कोटच आधी दिसायचा. तो विटकरी रंगाचा, वाढत्या अगाचा, लाबलचक कोट दिसला की डोळे मिटून समजाव या कोटाच्या आंत रेजे मास्तराचा थकला भागला कुश देह लपून बसलेला आहे.

पण कॉलेजात ! कॉलेजात प्रत्येक प्रोफेसरांचा पोशाख वेगळा. हुळ-हुळीत आमचे प्रोफेसर आपटे धोतर नेसत. वर काळा कोट डोक्यावर टोपी, पायात मोजे आणि मोज्यावरून कधी बूट, कधी वहणा तर कधी जोडेसुद्धा. पण आपट्याचा देह केवढा ! एखादा डोंगर चालत आल्या-सारखा वाटे. आम्ही तेव्हा थट्टेन आपापसात म्हणत असू की डोंगरे बालामृताच्या सगळ्या बाटल्या बहुधा यांनीच सपविल्या. एवढेच नव्हे तर त्यात वर्षानुवर्ष आंधोळ केली असली पाहिजे. प्रोफेसर आपटे म्हणजे डोंगरे बालामृताची चालती बोलती जाहिरात होती. आपट्यांना बघितले की शाळेतल्या रेजे मास्तराची मला आठवण होई आणि वाटे रेजे मास्तर म्हणजे बालामृत घेण्यापूर्वीची अवस्था आणि प्रोफेसर आपटे म्हणजे बालामृत घेतल्यानंतरची अवस्था.

प्रोफेसर आपट्यांच्या उलट म्हणजे आमचे प्रोफेसर शिरगावकर. रोज नवा सूट. चेहेऱ्याने देखणे, शरीराने बांधेसूद. त्यांचा चेहरा बघूनच बरं शटायचं. स्वच्छता, टापटीप याच मूर्तिमत चित्र म्हणजे प्रोफेसर शिरगाव-

कर. आल्याबरोबर आधीं फळा पुसायचे. मग दोन मिनिट कोटाच्या कॉलरवर हात ठेऊन सर्व विद्यार्थ्यांच्याकडे नजर टाकावयाची. नंतर शिकवायला सुरवात. वाणी अगदीं स्वच्छ, स्पष्ट, आणि आवाजहि गोड होता. त्या बोलण्याला एक प्रकारचा सूर होता. आम्ही विद्यार्थी त्याच्यावर खुष होतो. ते कधीं सूट घालून येत, कधीं धोतर नेसून येत. पण कोणत्याहि पोशाखांत ते सुदरच दिसत. त्याच रूप आणि त्याचे कपडे यांत कोणामुळे कोणाला शोभा येत होती हे सागण मोठ कठीण होत. पण एवढ खर कीं त्यांचे ते कपडे इतके सुदर आणि व्यवस्थित शिवलेले असत कीं त्या कपड्यांत ते अगदीं टाकठीक बसत.

असे किती तरी प्रोफेसर होते आणि त्यांच्या त्या निरनिराळ्या तऱ्हा होत्या. त्यावेळीं कॉलेजांत मुली सर्रास येऊ लागल्या नव्हत्या. आणि ज्या येत त्या अगदीं नऊवारी नेसून म्हणजे तेव्हा पाचवारीची फॅशन फारशी नव्हतीच. पण कशाहि आल्या तरी भिऱ्या सशासारख्या येऊन बाकावर निमूटपणें बसत. आणि तास सपला कीं आल्या वाटेन नाकासमोर पहात तशाच निघून जात. त्या कुठे पहायच्या नाहींत, कुणाशीं बोलायच्या नाहींत, मग प्रेम कुठून करणार ? सर्कशीतल्या वाघासमोर शेळी नाहीं कां चारा खाऊन एकदाची चोरट्या अगान निघून जात ? तशा या रोज वाघाच्या पिंजऱ्यांत येत आणि तास सपला कीं जीव घेऊन परत जात.

पण त्या डोळे मिटून जात होत्या तरी आम्ही काहीं डोळ्यावर टापणं बांधलेलीं नव्हतीं आधींच कॉलेजांत मुली फार थोड्या. त्यांतून काकू टाईप बऱ्याच होत्या. या काक्या माम्या वगळून ज्या उरत त्या फारच थोड्या रहात. त्यांच्याकडे पहायला काहीं कोणाची मनाई नव्हती. असली तर ती फक्त आपल्याच मनाची लाज. पण कॉलेजांतलीं मुल लाजेची भीड-मुर्वत थोडे दिवस ठेवतात. मग सगळ्यानाच कळत कीं सारेच आपल्या साथे आहेत. शिवाय नुसत मुलींच्याकडे पाहिल्यान काय होत ? बरं ज्यांच्याकडे पहावं असं वाटण्याइतपत ज्या सुस्वरूप होत्या त्यांनी तरी कर्त्याच्या कॉलेजांत न जातां आमच्या कॉलेजांत धांपा टाकीत काय म्हणून यावं ? त्यांना तरी काय हेंच हव होतं. पुरुषांच्यांतच मिसळण्याची

त्यांचीहि आंतरिक इच्छा होती. आम्ही हे उघड म्हणत होतो; त्या म्हणत नव्हत्या. हाच तर स्त्री पुरुषातला खरा फरक आहे. नुसत्या पुस्तकाची ओझी वाहून वाहून कां त्या आमच्या बरोबरीला येणार होत्या ? पण बापड्या कॉलेजात येत होत्या. शिकत होत्या.

बाकी मला तरी हा अनुभव फक्त एक वर्षाचा. इटरपासून माझी लाईन बदलली. पण इजिनिअर होणारे विद्यार्थी रुक्ष असतात अस नाही. पहिल्याच वर्षात सुमन कर्वे नावाची एक अठरा वर्षांची मुलगी येत असे. तिचा ताबुद्ध गौरवर्ण, तें सरळ पण किंचित् अपुर नाक आणि तिची ती लाडिक हनुवटी, याचा मोह तर कोणालाहि पडलाच असता. पण तिचे ते सुंदर, दोन स्वप्नाळु डोळे. जणु भिवयाच्या रेषेवर तीं दोन निळीं कमळ फुललीं होती. त्या वेळचे आईबाप मुलांचीं नाव ठेवण्याच्या बाबतींत विशेष चोखदळ नव्हते. मुलगी कशीहि असली तरी काशी, गंगू, यमी, साळू, हींच नाव ते त्यांना देत. त्या मानान हिच सुमन हें नाव कांहीं वाईट नव्हतं पण मला मात्र तेव्हासुद्धा कल्पना सुचली की हिच नाव नीलिमा ठेवायला हव होत. मनातल्या मनात मी तिला नीलिमाच म्हणत होतो. कॉलेजात गेलीं की ती निळ्या डोळ्याची जोडी कुठें दिसते हें पहाण्याची माझ्या मनाची धडपड चाले. कॉलेजाच्या फाटकातून आत शिरताना किंवा वर्गात बाकावर बसलेली मी तिला पाहिली की माझ्या मनाला जरा स्वस्थता येई. जणु काही ती कॉलेजात आली की नाही, बाकावर बसली की नाही, हें पहाण्याची जबाबदारी माझ्यावर कुणी तरी टाकलीच होती. पण आपला तरुण मनाचा नादिष्टपणा. तरीसुद्धां माझ्या आयुष्यातल्या कांहीं दिवसावर ही मुलगी आपला हक्क गाजवून जाणार आहे याची मला कल्पना नव्हती. प्रेमोत्तर विवाहाची लाट त्यावेळीं पुण्यामुबईला आली होती. ऐकत होतो की हल्लीं तरुण मंडळी आधीं प्रेम करून आपल्याच जबाबदारीवर लग्न उरकून घेतात मला मोठी मौज वाटे या लोकांच्या प्रीतिकथा ऐकून. आज काल प्रेमभगाच पीक आल आहे. त्यावेळीं प्रेम करू द्यायलाच पालक मंडळी तयार नव्हती. त्यामुळें रोज, नवनव्या, खऱ्याखोट्या बातम्या ऐकायला मिळत. कोणी एक पारशी मुलगा आणि एक पारशी

मुलगी ह्यानीं म्हणे लग्नाला परवानगी न मिळाल्यामुळे एकमेकांना मिठया मारून नदीत जीव दिला, कोणी म्हणे पळून गेली, एका हिंदु मुलीन एका मुसलमानाशीं लग्न केल, एका ब्राह्मण मुलान मराठ्याच्या मुलीशीं विवाह केला, अशा नाना तऱ्हेच्या कथा मी रोज ऐकत होतो. त्यावर आम्ही उलट मुलट चर्चाहि करीत होतो. आणि चर्चेतून अखेर काहीही निष्पन्न होत नव्हतं. माझ्या एकच गोष्ट व्यानात आली होती, आणि ती ही की प्रेम ही चीज मोठी विलक्षण आहे. तिचा सारा खेळ माणसाच्या जीवाशी आहे. ती एखाद्याला जीव लावते तर एखाद्यावर जीव देण्याची पाळी आणते. आमच्या घरात यावर जीं बोलणीं होत त्यात माझ्या मनान एवढी एकच गोष्ट टिपून ठेवली होती, बाकी मोठ्या माणसाची सारखी बडबड चाले की प्रेम हे अखेर मृगजळ आहे. स्त्रीपुरुषातलें प्रेम म्हणजे केवळ शारीरिक आकर्षण आहे. प्रेमात पडलेला माणूस पागल होतो. त्याला सारासार विचार रहात नाहीं. शहाण्यालासुद्धा वेडं करण्याच प्रचंड सामर्थ्य या दोन अक्षरीं शब्दात सामावलेल आहे.

हा सारा काथ्याकूट ऐकून ऐकून मला अगदीं कटाळा आला होता. कारण मी असं पहात होतो कीं मोठ्या माणसानां घरात कितीहि कंठशोष केला तरी तरुण माणसाच जें व्हायच तेच होतं होत. त्यानीं प्रेमसागरात धडाधड उड्या ध्याव्यात, आणि काठावर बसलेल्या म्हाताऱ्या माणसानां आपल्या अनुभवाचें ज्ञान म्हणून त्यांना परत बोलवाव. पण माणसाला तारुण्यातून परतून पुन्हा बालपणात जाण, तोडातून निघून गेलेले शब्द पुन्हा गिळून टाकणं आणि उतारावर वहाणाऱ्या पाण्यान डोंगर चढूं लागण हे जेवढं अशक्य आहे तेवढंच प्रेमात पडलेल्या माणसान बेहोष न होणं अशक्य आहे. उभ्या आयुष्यात माणूस एकदांच स्वतःला विसरतो उभ्या हयातीत माणूस एकदांच जीव कुर्बान करून टाकायला तयार होतो. आयुष्यभर माणसाला शुद्धीवर राहून विचार करावाच लागतो म्हणूनच कीं काय त्याच्या जीवनात असे काही दिवस येतात कीं, त्यावेळीं त्याला सुषुप्त विसरून आपल्या प्रेमाशी तन्मय होऊन रहावसं वाटतं. आपल्या प्रेमासाठीं जगावर लाय मारायला तयार झालेले, आपल्या प्रेमासाठीं जग

दादेखालीं भरडून टाकायला तयार झालेले, आणि घरादारावर तुळशीपत्र टेऊन प्रेमविवाहासाठींच, सपत्तीच्या आणि नात्याच्या माणसांचा त्याग करायला उत्सुक असलेले प्रेमवीर मी पहात होतो

मी नुसता पहात होतो. आपणहि उद्यां या सर्व अनुभवांतून तरगत तरगत प्रवास करणार आहोंत याची त्यावेळीं मला कल्पना नव्हती. या साऱ्याचा विचार करताना माझ्या डोळ्यासमोर एक चित्र नेहमीं उभरहात असे, सुमन कवें ! तिच्या त्या सुंदर स्वप्नाळु डोळ्यांच्या तारका, तिचा तो तावूस गौरवर्ण, तिच तें अपुर नाक आणि ती वर उचललेली लाडिक हनुवटी ! काय असेल ते असो, पण ही मुलगी मला आवडत होती इतके लोक आज काल प्रेम करतात. आपणहि या मुलीवर प्रेम केल तर ? असा गमतीचा विचार माझ्या मनात येई. या नुसत्या विचारावरच मी खुष होऊन जाई. प्रेमांत पडण्याच्या आधींची ही पायरी होती हे मला तेव्हां माहीत नव्हत त्यामुळे माझ्या दारावर ही मुलगी प्रथम थाप मारणार आहे याची मला कल्पना नव्हती. माझ्या गुलाबी कोढ्याच उत्तर सुमन कवेच्या गालावर लिहिलेल असणार आहे या भविष्याची मला मुळींच दाद नव्हती. माझी प्रणयिनी म्हणून पहिला स्पर्श मी सुमन कवेला करणार आहे याची मला कल्पना नव्हती. पण हो, सुमन कवें ही माझ्या आयुष्यातील पहिली मुलगी. सुमन कवें ही माझ्या तारुण्यातली पहिली मैत्रीण. माझ्या प्रीतीच पहिल पुष्प मी सुमन कवेला अर्पण केल. हिनच माझ्या दारावरचा निळा पडदा प्रथम सरकवला. या मुलीनच मला गुलाबी रंगाच्या छटा दाखवल्या आणि प्रेमांत देहोष होण्याचा आनंद याच मुलीच्या बाबतींत मी प्रथम उपभोगला. सुमन कवेनच माझ्या आयुष्यात प्रथम डोकावून पाहिल. तिच्या पावलाबरोबरच माझ्या आयुष्यांत प्रणयाचा पहिला सुगंध दरवळला.

पण या सगळ्या पुढल्या गोष्टी झाल्या. तिची माझी ओळख काही कॉलेजात झाली नाही. तिची माझी ओळख होण्याला जें कारण घडलं, ज्या परिस्थितीचा फायदा आम्हाला मिळाला, ती परिस्थिती जर कधी अस्तित्वात आलीच नसती तर सुमन कर्वे ही माझ्या दृष्टीन जगांतल्या अनेक सुंदर मुलींपैकी एक मुलगी एवढी एकच आठवण शिल्लक राहिली असती. कदाचित् मी तिला विसरूनहि गेलो असतो. कारण अशा किती तरी गोष्टी आपण पाहतो आणि न पाहिल्यासारख्याच विसरून जातो. निदान माझ्या स्मृतीचा पडदा तरी कोळ्याच्या जाळयासारखा आहे. मला आठवणी करायलाच आधी मुळीं वेळ नसतो. मला वाटत जुन्या आठवणींच्या रेकॉर्डस् पुन्हा पुन्हा वाजवीत राहण हा म्हातारपणचा उद्योग आहे. सुमन कर्वेची आठवण कदाचित् मला म्हातारपणीं आली असती. पण बहुधा झालीच नसती. कारण तरुणणीं ज्याला विसरभोळपणाचा अभिमान वाटतो तिथे म्हातारपणीं हा अभिमान घरायलाहि तो विसरूनच जायचा. सुमन कर्वे ही मुलगी म्हातारपणपर्यंत माझ्या अंतर्मनांतूनहि पुसून गेली असती. पण तसें व्हायचं नव्हतं. ती माझ्या आयुष्यांत येणार होती. प्रथम येणार होती. आणि निघूनहि जाणार होती.

त्या दिवशीं सकाळच कॉलेज होत. कपडे घालून, हवीं तीं पुस्तकं घेऊन “ आई, जातो ग ” अस घाई घाईन म्हणत मी आमच्या खोलीच्या बाहेर पडलों, तों सुमन कर्वे आमच्याच समोरच्या खोलीतून पुस्तकाची चवड छतीशीं घरून बाहेर पडण्याच्या पवित्र्यांत उभी होती. मी तिच्याकडे चाकित दृष्टीनं पाहिलं आणि रस्ता चांदं लागलों. सुमन कर्वे आमच्या वाड्यात—आमच्या म्हणजे आमच्या मालकीच्या नव्हे— पण ज्या वाड्यात आपण रहातो तो वाडा आपलाच नव्हे तर कोणाचा ? एक परकी मुलगी आमच्या वाड्यांतून कॉलेजांत जायला कशी निघाली याचं मी मनाशीं आश्चर्य करीत होतो. कारण आमचा वाडा

एवढा सुधारलेला नव्हता. सार पेशवाई काम होत. आमच्या वाड्यातल्या सुमनएवढ्या मुलींना गव्हले वळायच माहीत होत. म्हणून मला फार आश्चर्य वाटल. शिवाय सुमन कर्वे आमच्या वाड्यात कधी रहायला आली? ती ज्या खोलीतून बाहेर पडली तिथल बिन्हाड जागा सोडून जाणार होतं हे मला माहित होत. पण त्या जागी सुमन कर्वेच्या कुटुंबाची प्रतिष्ठापना होणार होती याची मला मुळीच कल्पना नव्हती. आतासुद्धा विचार करतांना कर्वे मडळी तिथे रहायला आली आहेत की दुसऱ्या कोणाच्या घरी सुमन कर्वे पाहुणी आली आहे ही शका मला होतीच. कॉलेजात गेल्या-पासून कॉलेज सुटेपर्यंत या शकेभोंवतीच मी पिंगा घालीत होतो. खरं म्हणजे अितका विचार करण्याच मला काय कारण होत ? सुमन कर्वेन कुठे रहाव हे ठरविण्याचा अधिकार माझा नव्हता. ती आमच्या वाड्यात राहील नाही तर पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेहि राहील. किंवा कुठेच रहाणार नाही. हा प्रश्न तिचा होता. तिच्या घरातल्या मडळींचा होता, फार तर जागा देणाऱ्या घरमालकाचा होता. पण माझा मात्र मुळीच नव्हता. पण वर्गात लक्ष द्यायच सोडून मी याच गोष्टीचा विचार करीत होतो.

घरी गेल्याबरोबर मी सहज म्हणून आईला विचारलं “ आपल्या वाड्यात नवीन बिन्हाड आल आहे वाटत ? ”

“ हो. कर्व्याच बिन्हाड आल आहे. ”

आईचे ते शब्द ऐकले आणि अस वाटल की ज्या गोष्टीवर विचार करण्याचा अधिकार माझा नव्हता ती गोष्ट मात्र नकळत माझ्याच मना-प्रमाणे घडून आली. कारण नसताना मला बर वाटल.

आणि तेव्हापासून ती दोन निळी कमळ मला रोज दिसू लागली. आम्ही माडीवर रहात होतो, आणि ती समोरच्या घरांत तळमजल्याला रहात होती. घरांत हीच मोठी मुलगी. धाकट्या भावडाना खेळवायला, नळा-वरून पाणी न्यायला, दळण आणायला, कॉलेजात जाण्यासाठी तिच्या आत-बाहेर कितीतरी खेपा होत. सहज म्हणून मी गॅलरीच्या कठड्याला रेलून उभा राही आणि सुमन मला रोजच्या रोज, अगदी सहजगत्या दृष्टीस पडे.

एवढं घरचं काम करीत होतीना ? पण तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा भोळा भावडा सात्विक भाव होता. तिचे ते निळे डोळे म्हणजे दोन निष्पाप फुलांच उमलण होत. उमलत्या फुलान हसाव तसेच ते हसत. मला नेहमी वाटे की फुल जगाच्या व्यवहाराकडे कधी पहात असतील कां ? आपल्या स्वप्नातच ती डोलत रहायची. सुमनहि आपल्या डोळ्यानी जणु स्वप्नाचा फुलोरा पहात होती. नळाखाली कळशी लावून ती भरण्याची वाट पहात सुमन उभी राही. पण तिची नजर या व्यावहारिक जगाचे पडदे बाजूला सारून जणु निराळ्याच सृष्टीकडे पहात असे. कळशी भरून वाहून गेली तरी तिला त्याची खबर नसे. जणु परांच्या मऊ गादीवर बसणारी ही परी चुकून कव्यांच्या घरच पाणी भरायला आली होती. या जगातली ती नव्हतीच. तिचा देश कोणता तरी दुसराच होता. आणि या जगात ती पाहुण्यासारखीच आली होती. छे ! तिच्या त्या सुकुमार हातान पाणी भराव, आपल्या शेंबड्या लेंबड्या भावडाची उसाभर करावी आणि एका किराणा मालाच्या दुकानदाराची मुलगी म्हणून जगाव ही सारी पार्श्वभूमि तिच्या चित्राला फार विसंगत होती.

पण तें चित्र पहाण्याचं तर मला वेडच लागल होतं. आणि ही पार्श्वभूमि मुकाटयान पहाण्याशिवाय गत्यतर नव्हत.

अस वाटे की किती दिवस आपण हिला नुसती डोळ्यानी पहाणार ? हिची आणि आपली ओळख ?

आणि तो दिवस एकदांचा उगवला. त्यांच्याकडे सत्यनारायण होता. त्याच आमत्रण घायला ती आली होती. आमत्रण होत आईला. पुरुषांचं आमत्रण मागून येणार होतं. पण ती आली तेव्हां आई बाहेर गेली होती. घरांत फक्त मीच एकटा होतो. ती आली ती थेट आंतल्या खोर्लीतच गेली. पण आंत कोणीच नाही असं पहातांच पुन्हां परत आली. मी म्हणालों, “ आई बाहेर गेली आहे देवाला. काही काम होतं तुमचं ? ”

“ हो. ”

“ मग बसा ना. ” मी खुर्ची पुढे करीत म्हणालों, “ आईला कांहीं निरोप सांगायचा आहे ? ”

“ हो. उद्यां सत्यनारायण आहे आमच्याकडे. तेव्हा त्यांना तीर्थ-प्रसादाला बोलवायला आले होते. ”

ती खाली पाहूनच म्हणाली. तरी पण एक दोन वेळा तिनं माझ्याकडे पाहिलच. हातान पदराच टोक ती आपल्या नाखुक बोटाभोवती गुंडाळीत होती.

“ अस्स होय ? आई आली की मी सागतों निरोप तिला. ” एवढं मी म्हणतांच ती जायला म्हणून खुर्चीवरून उठली. तोंच मी म्हणालों “ आमच्याच कॉलेजात आहात वाटत ? ”

“ हो. ” ती हसून म्हणाली. आणि तिच्या त्या शुभ्र दाताबरोबरच ते दोन निळे डोळेहि हसले किती निष्पाप आणि गोड होतं तें हसण !

आतां काय बोलाव याची मला पचाईत पडली. अनोळखी माण-सार्शी एकदम बोलायच तरी काय हा प्रश्नच असतो. त्यांदून ही तरुण मुलगी सुंदर, आणि शिवाय निळया रंगाची प्रभा तिच्या डोळ्यांत.

मी नुसता चकित नेत्रांनी तिच्याकडे पहात होतो. काय बोलाव याचा विचार करीत होतो. हातान टेबलावरचा पेपरवेट चाळवीत होतो. वेळ फुकट जात होता याची जाणीव होत होती तरी सुचत मात्र कांहींच नव्हत.

माझ्या त्या न सुचण्यानच अखेर घात केला. “ बर आहे ” असं म्हणून ती जायला निघाली आणि दुसऱ्याच क्षणीं जिना उतरून गेली सुद्धा. मी नुसताच तिच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे पहात राहिलों.

ती गेली आणि माझा जीव नुसता चुटपुटला. माझा मलाच राग आला. कॉलेजांत जातों आपण, पण एका सुंदर मुलीशी कांहीं आपल्याला दोन मिनिट घड बोलतां आल नाही. तिच्याशी कितीतरी बोलाव अस मला वाटत होत. मात्र काय बोलाव हें जसं मला सुचलं नाही तसंच

तिच्याशी मला काय बोलायच होत हेंहि मला कधी समजल नाही. वाटत मात्र होत की खूप खूप बोलाव.

अस का होऊ लागल हें मला तेव्हा समजत नव्हत. माणसाला आपल्या चालीच पहिल पाऊल आपण कधी टाकल हे जस आठवत नाही तसंच झुगाराची पावल आपल्या मनात कधी उमटू लागली याचा त्याचा त्यालाहि कधी पत्ता लागत नाही.

ती निघून गेल्यावर मला अस वाटल की हिची माझी ओळख कांही आता कधी व्हायची नाही. एक चागली, आपणहून आलेली सधी आपण चाया घालवली. सधी आपल्यापुढे हात जोडून उभी होती. आपण तिच स्वागत केल नाही. मूर्खासारखे, मुखदुर्बळासारखे वागलो आपण. आता हळहळून काय उपयोग ? तरुणपणात माणूस केवढा उतावीळ असतो ! एखादी गोष्ट आगेमागे घडण शक्य आहे यावर त्याचा विश्वासच बसत नाही. मोठी चुटपुट लागली. जीव अगदी हुरहुरून गेला. मन भारी बेचैन झाल.

पण त्याच दिवशी रात्री बारा वाजता ती मलाच उठवायला आली. दार उघडून जेव्हा मी सुमनलाच दरवाजात पाहिली तेव्हा आश्चर्याने मी मूढ होऊन गेलों. माझा माझ्या डोळ्यावर विश्वासच बसेना. आपण झोपेत तर नाही ना ? पण झोपेत असण कस शक्य होत ? स्वप्नात, झोपेत मला तीच दिसत होती. आणि आता तिला प्रत्यक्ष समोर पहाताच माझी झोप खाडकन् उडाली. पण हें खर होतं का ! मी नुसता वेड्यासारखा पहात राहिलो.

माझ्या त्या आश्चर्यमूढ स्तब्धतेचा भंग करीत ती म्हणाली, “ बाबाच्या पोटात दुखतंय फार. घरची सगळी औषध देऊन झाली पण थांबत नाही. आई म्हणाली की डॉक्टरना आणायला हवं. रात्र झाली आहे. यावेळी आमच्या घरात कोणी बाहेर जाण्याजोगं नाही. तुम्ही आणता डॉक्टरला बोलावून ? ”

मी अंगांत कोट घालता घालताच म्हणालों, “ हा चाललोंच डॉक्टर-कडे. तुम्ही घरी जा. तेवढ्यात मी आलोंच. ” अस म्हणालों, आणि

पुन्हा लगेच म्हणालों, “ थावा ह. जिन्यांत अधार आहे. मी येतो तुमच्याबरोबर.”

जणु काहीं ती आली तेव्हा जिन्यांत उजेड होता ! येताना जर ती अंबारातून येऊं शकली तर जातांना तिला अंधार का चालला नसता ? पण तीहि थांबली. आणि माझ्या मागोमाग जिन्यावरून येऊ लागली. मी बॅटरीचा उजेड दाखवीत होतो. पण झाल मात्र उलटच. ती एकटी वर आली तेव्हाच ती न धडपडता वर आली होती. पण आता माझी सोबत आणि बॅटरीचा उजेड असूनहि ती अखेर एक पायरी चुकलीच. आणि धडपडत येऊन माझ्या अंगावर पडली. वास्तविक तिला स्पर्श करण्याची इच्छा या वेळपर्यंत माझ्या मनात उद्भवली नव्हती. पण प्रसंगच असा आला कीं तिनच येऊन माझ्या कोटाची बाही धरली. मग तिचा हात धरून तिला सावरण हें त्यावेळीं माझ कर्तव्य नव्हत काय ?

“ लागल नाही ना ? ”

“ छे छे ! ” ती शरमून गेली होती. आपल्याला सावरीत लगवगीन जिना उतरीत ती म्हणाली. “ मला मुळींच लागल नाही. तुम्ही लौकर घेऊन या डॉक्टरला. उशीर करूं नका हं. मी जातों. ”

असं म्हणून ती क्षणभर उभी राहिली. बॅटरी दाखाविण्याच्या निमित्तान मी चटकन तिच्या डोळ्यावर बॅटरी धरली. आणि चांदण्या रात्री चंद्रकिरणांनी न्हाऊन निघालेल्या निळ्या सरोवरासारखे तिचे निळे डोळे मला दिसले.

माझा मीच हरखून गेलों. आणि सुमनचा विचार करीत करीत मी रस्ता चालू लागलों.

या प्रसंगापासून आमची जवळ जवळ रोज गाठ पडू लागली. एक-मेकांकडे पाहून हसतां हसतां मनमोकळेपणान बोलण्यापर्यंत आम्ही येऊन ठेपलों होतो. पण भेटण्याची इतकी सवय झाली कीं एखाद्या दिवशीं गाठ पडली नाही, थोडा वेळ तरी एकमेकाशी बोलता आल नाही तर आम्हाला चुकचुकत्यासारखं होई. दुसऱ्या दिवशीं भेटेपर्यंत मग मनाला

सारखी हुरहुर लागून राही. आपणच आपल्याजवळ नाही अशी कांहीं चमत्कारिक जाणीव मनाला अस्वस्थ करून सोडी. साऱ्यांना चुकवून, विशेषतः सुमनच्या घरातल्या मडळींना न कळता भेटण हें एक मोठ दिव्यच होत. पण तरीहि मनाची ओढ एवढी विलक्षण होती की तशाहि परिस्थितीत आम्ही भेटत होतो. पधरा मिनिट, अर्धातास एवढा वेळ मिळाला तरी आम्हांला बर वाटे. पण जेव्हा एवढा वेळ मिळण शक्य नसे तेव्हां आम्ही एकमेकांना लाब लाब पत्र लिहून आपल मनोगत व्यक्त करीत होतो. त्या पत्रांची किती पारायण करीत होतो तें आमच आम्हालाच माहीत. सुमन माझा निरोप घेऊन गेली की तिन दिलेल पत्र मी हृदयाशी धरी. पुन्हां पुन्हा वाची. रात्री निजतांनाहि वाची. एखाद्या भाविक माणसान पोथीच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या कराव्या तशी मी ती प्रेसपत्र पुन्हा पुन्हा वाचीत होतो. हृदयाशी धरीत होतो. त्याची चुबन घेत होतो. सुमनच्या नावाचा जप तर मी रात्रदिवस करीत असे. सुमन म्हणजे माझ सर्वस्व होत. तिच्याशिवाय खर म्हणजे करमत नव्हत. जेवताना, खाताना, काम करतांना, अभ्यास करतांना, फिरायला जाताना, झोपतांना, झोपेत सुद्धां मला सुमन दिसत होती सकाळी उठल्यावर मला पहिली आठवण येई ती सुमनची. उठल्याबरोबर असे वाटे की तिचं दर्शन आधीं झाल पाहिजे.

सुमनच्या ओढीन मी खरच वेडा होत होतो. त्यामुळे भेटण्याची अनिवार तळमळ मला तिच्याकडेच खेचीत होती. 'आज नको' म्हणून मनाला किती बजावल तरी भेटायची वेळ झाली की घरात स्वस्थ बसवत नसे. त्यामुळे भेटण्याचे कांहीं प्रसंग आपोआप येत होते तरी कांहीं आम्ही मुद्दाम आणीत होतो. पण एकमेकांशी बोलण्याची संधी मात्र आम्ही वाया दवडली नाही. तिच्या ध्यासान जसा कांहीं मी वेडा झालो होतो. तशीच तीहि माझ्या वेडाचा ध्यास घेऊन बसली होती. प्रथम प्रथम आम्ही रूप बोललो. तें बोलणें कधी सपतच नसे. वेळ पुरत नसे. आम्ही एकमेकांवर अनुरक्त आहोंत हें आम्हांला समजत होते आणि पत्रांतून तेंच सार लिहीत होतो. पण त्याचा तोंडानं उच्चार मात्र

होत नव्हता. जी गोष्ट पत्रांत लिहायला जमत होती तीच गोष्ट उघड बोलायला सकोच वाटत होता.

घरी असलों म्हणजे मी तिची वाट पहात बसायचा. काही तरी निमित्तान ती वर येईल याची मला खात्री असे. पण केव्हा येणार याचा नेम नसे. त्यामुळे ती प्रत्यक्ष वर येईपर्यंत नुसता वाट पाहण्यांत वेळ जाई. माझ्या भोवतीं अभ्यासाच्या पुस्तकाचा मात्र कायम पसारा असे. जसा काही मी नव्वीस तास अभ्यास करीत होतो. एक क्षणहि मी अभ्यासाशिवाय घालवीत नव्हतो. पण अस करण्याशिवाय गत्यतर नव्हतं. मला कोणार्शीहि बोलण्याची इच्छा होत नव्हती आणि आपल्याशी कोणी बोलू नये म्हणून मला तो अभ्यासाच्या पुस्तकाचा पसारा घेऊन बसावं लागे.

कित्येकदा बाहेर फिरायला जाण शक्य नसे. पण कधी कधी कॉलेजचे तास बुडवून आम्ही कुठें तरी लाव जाऊन झाडाखाली बसत असू. एखाद्यावेळीं ती मावशीच्या घरी जाई आणि त्यावेळीं जेवढा वेळ मिळण शक्य तेवढा आम्ही घेत असू. याप्रमाणें जास्तीत जास्त एकमेकांच्या सहवासात रहाण्याची आमच्या जीवाची ओढ असे.

सुमनची व माझी भेट आणखी एका वैशिष्ट्याची असे, काही ना काही ती माझ्यासाठीं घेऊन येई. कधी गुलाबाच सपण पुष्प आणून ती माझ्या कोटाला लाऊन देई तर कधी माझ नांव विणलेले हातरुमाल मला आणून देई. आईन दिलेली खोबऱ्याची वडी, पेरू हें सुद्धा तिच्या हातात असे. मी म्हणे “ हें काय ? ”

“ खायची वस्तु आहे ही. ”

“ अस्स. ! खायच्या वस्तु हें समोरच माणूस खात नाही वाटतं. ”

“ खातं. पण समोरच्या माणसाला दिल्याशिवाय नाही खात. ”

“ असा नियम केला आहे वाटत ? ”

“ अस स्वप्न मी रोज पहात असतें खरी. ”

“ वेडी आहेस. नुसतं स्वप्नच काय म्हणून पहायचं ? नीलिमा, ”

तिन चमकून माझ्याकडे पाहिल. ' कां दचकलीसशी ? लग्नाआधींच नांव ठेवळ म्हणून रागावलीस नाही ना ? ' तिची हनुवटी वर उचलीत मी म्हणालों. आणि ' इश ' म्हणून तिन आपली मान खाली केली. " आपण एकमेकाचे व्हावें अस नाही वाटत तुला ? " अस म्हणत तिच्या सुकुमार हाताना धरून मी तिला जवळ ओढली. आणि उत्तरा-दाखल तिन आपल मस्तक माझ्या छातीवर ठेवल.

किती तरी वेळ त्या स्पर्शसुखाचा अनुभव आम्ही उपभोगीत होतो. अखेर अधार पडला. आम्ही मोठ्या कष्टान जायला निघालो. तिच्या खांद्यावरून हात टाकीत मी म्हणालो, " चल, आता जाऊ या आपण. "

" एक मिनिट थांबा ह. " अस म्हणून तिन हातातल्या पिशवीतून एक स्कार्फ काढला. आणि तो माझ्या गळ्याभोवती गुंडाळीत म्हणाली " चला आता. "

" हें काय ? "

" याला स्कार्फ म्हणतात. "

" कुणी केला हा ? "

" जिन करायचा तिनच केला. "

स्कार्फच्या मऊ मऊ लोकीवरून हात फिरवीत मी मोठ्या समाधानाच सुख अनुभवीत होतों. त्या नादात तिच्याशी मी बोलायचिहि विसरून गेलों. तिला काय वाटल कोण जाणें ! म्हणाली " रागावलात ? "

मी रागावलों कीं काय हा प्रश्न विचारायचा तिच्या मनाला एक छंदच होता. मी रागावलो नाही ना हा प्रश्न मला ती दर भेटीत एकदां तरी विचारीच.

मी म्हणालो " रागवायला काय झालं ? "

" मग बोलत नाही तें कांहीं ? "

" अस वाटतं कीं कांहीं बोलूं नाही. नुसतं तुमच्याकडे पहात रहाव. "

" पण स्कार्फ कसा झाला आहे ? "

" छान झाला आहे. "

" आवडला तुम्हाला ? "

“ तूं केलेली कोणतीहि वस्तु मला आवडेल नीलिमा. ”

माझ्या या उद्गाराने स्वर्ग तिला ठेगणा वाटला. माझा डावा हात आपल्या उजव्या हातांत वरून आणि मला अगदी बिलगून ती चालू लागली.

वरील प्रसंगानंतर, म्हणजे आमच्या लग्नाच आम्ही टरवल्यानंतर दूरत्वाची जाणीव कमी झाली. आणि आपलेपणाची हक्काची जाणीव वाढू लागली. पूर्वीपेक्षाहि अविक वेळा भेटण्याचा आम्ही प्रयत्न करू लागलो. ती तर एक दिवस मला म्हणाली “ कधी करायच आहे लग्न ? ”

“ का वर ? ”

“ का काय ? मला हल्लीं काहीं सुचत नाही. आपण लौकर लग्न करू या. अस वाटत की कॉलेजमध्ये जाऊ नये. अभ्यास करू नये. कोणाशी बोलू नये. जेऊ नये, खाऊ नये. ”

तिचे डोळे पाण्याने सारखे भरून येत होते. गालावरचे अश्रू न पुसतांच एखाद्या पक्षिणीसारखी ती मला येऊन बिलगली. तिच्या त्या बोलण्याने आणि स्पर्शाने माझा जीव आंतून जसा काहीं हलका हलका होत होता. तिच्या दुःखाची तीव्रता माझ्या अन्तःकरणापर्यंत जाऊन भिडत होती. तिच्या केसावरून नुसता हात फिरवीत राहिलो. मी कांहींच बोलत नाही अस पाहून ती पुन्हा हुदके देत म्हणाली, “ रात्री झोप येत नाही चांगली. डोळे मिटले की तुमची मूर्ति दिसते डोळ्यासमोर तुम्ही बोलताहात अस वाटत तुमचा आवाज ऐकू येतो. तुमची पावळ वाजत आहेत असा भास होतो सारखा. आणि अस वाटत की आत्ताच्या आत्ता उठून तुमच्याकडे याव. ”

“ वेडी आहेस. वेडी झाली आहेस तू माझ्यासाठी, माझ्यावर किती प्रेम आहे तुझ ! पण एक लक्षांत ठेव, सगळ जग जरी कोसळून पडल तरी मी अंतर देणार नाही तुला. या हाताने दुसऱ्या मुलीचा हात पत्नी म्हणून कधी धरला जायचा नाही. या डोळ्यांनी पत्नी या नात्याने दुसऱ्या मुलीकडे कधी पाहूच नाही मी. माझ सर्वस्व आतां तूच आहेस. माझ्या संसाराची, माझ्या जीवनाची, माझ्या आयुष्याची आणि या

देहाची तूंच स्वामिनी आहेस. तुला दुःख होईल अशी गोष्ट माझ्या हातून कधी होणार नाही. तुझा विश्वासघात करील असा शब्द आणि अशी कृती माझ्या कडून कधी व्हायची नाही. माझी खात्री वाटते ना तुला ? ”

“ हो ! ”

“ लग्न मी केव्हाही करायला तयार आहे, माझे आई वडील माझ्या सुखाच्या आड कधीच येणार नाहीत. आणि आले तरी माझा मी समर्थ आहे. पण मी पुरुष आहे. तू स्त्री आहेस. मुलाचे संस्कार वेगळे असतात. मुलीचे वेगळे असतात. तुझे आई वडील आहेत. ते तुझ्या या लग्नाला समती देतील ? ”

“ तें सांगता येत नाही. मला वाटत त्यांना याची फारशी कल्पनाच नसेल. पण ते संमती देवोत किंवा न देवोत मला तुमच्याशीच लग्न करायचं आहे. ”

“ आणि समज, त्यांनी तुझ नाहीच ऐकल तर तू काय करशील ? ”

“ तर मी पळून येईन तुमच्या बरोबर. अन्य पुरुषाशी लग्न करणार नाही. माझ लग्न त्यांनी दुसऱ्याच एखाद्या माणसाशी लावून दिलं तर... तर मी जन्माची दुःखी होईन. मला जीव द्यावासा वाटेल. ”

तिच्या तोंडावर हात ठेवीत मी म्हणालो, “ अस काही बोलू नकोस. मी माझ्या आईला सागतो. आणि पुढेही कसं करायचं ह्याचा विचार करून ठेवतो. उद्या सकाळी मला कॉलेजात भेट. ”

माझी अवस्था सुमनहून काही निराळी झालेली नव्हती. प्रेमभगझाला तर माणसं जीव का देतात याची मला कल्पना येऊं लागलेली होती. ती सबंध रात्र मी सुसगत आणि विसगत विचारात घालविली. डोळे मिटून स्वस्थ पडलो की वाटे सुमन जवळच बसली आहे. माझा हात तिच्या हातात आहे. माझ्या केसावरून ती हळूहळू हात फिरवीत आहे—

पण अशा या मनःस्थितीतही मी मनाचा एक निश्चय केला. सकाळी कॉलेजांत गेल्यावर तिला काय सागायचं तें ठरवून टाकलं. काल लग्नाचं बोलणं आम्हा दोघांत झाल्यापासून एक प्रकारची जबाबदारी मला वाटू लागली होती. सुमनच्या भवितव्याची सर्व जबाबदारी माझ्याच शिरावर

आहे अस कांहींस मला वाटू लागल होत. ती जवळ नसल्यान एकटेपणाच्या जाणीवेन तळमळत होतों. पहा एकटेपणा जाणवायला तरी दुकटेपणाचाच अनुभव आला होताना ! आम्ही दोघ एक झालों होतों म्हणून तर अकटेपणाची जाणीव अत. करणाला पोळून काढीत होती. म्हणजे एकटेपणानं दुःखी होत होतों आणि तिकडे तर आता मी एकटा नाही, आम्ही दोघे आहोत या कल्पनेन सुखावून जात होतों, दुःखीहि होत होत आणि सुखीहि होतं. सुखदुःखाची समिश्र भावना मनाला शोके देत होती. मी दुःखीहि नव्हतों आणि सुखीहि नव्हतों. तरीपण मनाला काहीं खुपत होत. आणि तरीसुद्धा मन सुखाचीं स्वप्न पहाण्यात दग होऊन जात होतं. मन भारावल्या सारखे झाले होत तर मनाची गति वाऱ्यापेक्षाहि चपळ झाल्याचा अनुभव येत होता. दोन विरोधी भावनाची एकदमच अनुभूति येत होती. हे सार काहीं मला नवीन होत. काय होतय तें नेमक समजत नव्हतं. सृष्टी काहीं निराळी दिसू लागली. जगातले व्यवहार रोजच्या-सारखे न वाटता ते काय चालले आहेत हे समजण्याची शक्तीच मुळीं क्षीण झाली होती. आपल्यासकट सारी पृथ्वी हलकी होऊन तरंगते आहे, ही चादणीरात्र रेशमाच्या धाग्यासारखी मऊ होऊन डोलते आहे आणि चोवीस तास स्वप्नाचा सडा पडतो आहे अस कांहींस चमत्कारिक मला वाटू लागल होत.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कॉलेजात गेलों तों आपल्या प्रियेचा शोध घेतच गेलों. ती घरातून बाहेर केव्हा पडते याची वाट मी आधीं किती तरी वेळ पाहिली होती. पण बाहेर पडताना मला ती दिसली नाही. तेव्हां माझ्या अगोदरच ती बाहेर पडली असावी अस म्हणून मी माझ्या तयारीला लागलों. कॉलेजात मी रोज जात होतों आणि जवळ जवळ रोज आमच्या भेटी होत होत्या. पण आज तिला भेटायला जाताना मला कांहीं निराळं वाटत होतं. विशेष वाटत होतं. माझा नेहमींचाच पोषाख व्यवस्थित, ठाकठीक असे. पण आज मी बाहेर पडताना दोन चार वेळां आरशांत पाहिलं. कोटाची कॉलर पुन्हा पुन्हा सारखी केली. माझाच चेहरा, पण मी कधीं न पाहिल्यासारखा पुन्हा पुन्हा आरशात पाहिला. एकदां समोरून पाहिला.

डाव्या बाजून, उजव्या बाजून पाहिला. आणि स्वतःशीच हसत, गुण-गुणत, थोड्या खुर्षीत मी दाराबाहेर पाऊल टाकल. मन उल्हासान भरून गेल होत. सारी सृष्टिसुद्धा मला आनदान हसत असल्यासारखी वाटली. गाईच नुकत जन्मलेल गोजिरवाण वासरू जस हव्या तशा उडव्या मारीत जन्माला आल्याचा आनंद उपभोगत तस माझ मन आज आनदात स्वैर विहार करीत होत. कारण माझी नीलिमा मला भेटणार होती. आणि आमच्या लग्नासबर्धीचा बेत मी तिला सांगणार होतो. मनान एक-मेकांचे झालोच होतो. पण लौकीकात व्हायचे राहिलो होतो. आणि त्यासबर्धीच मी तिला काही सांगणार होतो. तिच्याशिवाय या वेळी मला काही सुचत नव्हत. तिची मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर नुसती नाचत होती. किती तरी वेळा मला रस्त्यात भास झाला की हीच ती. हीच नीलिमा हीच सुमन कवें. कारण रस्त्यातच ती कुठे भेटते का हे मी पहात होतो. पण तिची मूर्ति कुठे दिसली नाही. मी मनांत म्हटल, प्रियकराला भेटायला स्त्री केवढी आतूर असते ! कॉलेज उघडायलाच आज गेली बहुधा नीलिमा.

पण कॉलेजात गेल्यावर मात्र अनुभव निराळाच आला. सबंध कॉलेज मी पालथ घातल. आमच्या सकेत स्थळी मी पुन्हा पुन्हा जाऊन पाहिल. पण त्याच त्या निर्जीव जागा तिथे होत्या. पण सुमन नव्हती. सुमन आज कॉलेजांत आलीच नव्हती. सगळे तास झाले तरी ती मला कुठे दिसली नाही. मी फार अस्वस्थ होऊन गेलो. काय करावं तें सम-जेना. कॉलेज सुटल्यावरहि कॉलेजच्या रस्त्यावरून दोन तीन फेऱ्या घातल्या. किती तरी वेळ रस्त्यावर उभा राहिलो. पण छे ! एवढ्या लोकात मला हव असलेल माणूस मात्र दिसल नाही. नको असलेले लोक विनाकारण भेटत होते. पण जिच्यासाठी मी व्याकुळ झालो होतो ती सुमन मात्र मला भेटत नव्हती.

रस्त्यांतच किती वेळ फिरणार ! मग मी घरीं आलो. गॅलरीत उगीचच उभा राहिलो. पण घरांतून बाहेर पडताना कांही ती दिसली नाही. तिची

भावड दिसली. तिचे आईबाप दिसले. पण हव होत तें माणूस काहीं दिसत नाही.

त्या दिवशीं जेवणखाण काहीं सुचल नाही. एकाएकी भारी उदास वाटू लागल. पुष्कळ विचार केला. पण निष्पन्न काहींच झाल नाही. यायचं कबूल करून यायच नाही अशी गोष्ट सुमनन आजपर्यंत कधीं केली नव्हती. ती का आली नाही यावर विचार करण्यात मीं किती तरी वेळ घालवला. शेवटीं सव्यकाळीं तिच्या छोट्या भावाला गाठून मी म्हणालो, “सुमन कुठें गेली आहे ?”

“कोणत्या तरी गावाला गेली आहे.”

“कोणत्या ?”

“तें मला माहीत नाही.”

“एकटीच गेली ?”

“नाहीं. माझ्या चुलत भावाच्या बरोबर ती गेली.”

“परत कधीं येणार आहे ती ?”

“ते मला माहीत नाही.”

“पण कशासाठीं गावाला गेली आहे ती ?” मीं चिडून त्याला विचारल.

हाताचे पजे उडवीत तो म्हणाला, “मला काय माहीत तिचें काय काम आहे तें ?”

बातमी देणारा तिचा भाऊ निघून गेला. बातमी समजली होती. तरी अर्धवट होती. ती गावाला गेली आहे एवढच मला समजल. पण कुठें, कां, कशाला, परत कधीं येणार आहे याचा काहींच उलगडा झाला नाही. माझ्या पायांतली शक्ति जणुं कोणी काढून नेत होतं. अस वाटल कीं ती कायमचीच निघून गेली आणि पुन्हां कधीं येणार नाही.

पण पुन्हा विचार केला की ती जिथे असेल तिथून पत्र पाठविल्या-
 शिवाय रहायची नाही. म्हणून मी रोज पोस्टमनची वाट पाहू लागलों.
 पोस्टमनची मार्गप्रतीक्षा करू लागलो. तो आला की मला वाटे हव अस-
 लेल पत्र तो देईल. पण इतर पत्र बेफिकिरीन खोलीत भिरकावून तो
 स्थितप्रज्ञ माणूस पुढच्या खोलीकडे वळे. त्याचा मला राग येई. सुमनच
 पत्र घ्यायला तो विसरला नसेल कशावरून अशी शका मला येई. वाटे
 की त्याच ते बाड त्याच्या काखेन ओढून घ्याव आणि आपल हव ते
 पत्र काढून घ्याव. पण रोज नाही ती पत्र येत होती आणि हव असलेल
 एक चिटोरसुद्धा येत नव्हत.

काय झाल असाव याची मला कल्पना येईना. आईला विचारून
 पाहिल. ती गांवाला गेली आहे या पलिकडे तिच्या माहितीची मजळ गेली
 नव्हती. मी सहज म्हणून विचारल, “ कधी यायची आहे सुमन ? ”

“ काय की बाई. ” म्हणून ती निघून गेली.

वाट पाहून पाहून पधरा दिवस गेले. महिना गेला. मग पत्ताची आशा
 मी सोडून दिली. एक दिवस मी नावालाच पुस्तक घेऊन बसलों होतो.
 आई तादूळ निवडीत बसली होती. ती मला म्हणाली, “ कळल का रे
 सुला ? ”

“ काय ? ” मी उगीचच विचारायचं म्हणून विचारल.

“ सुमनच लग्न ठरलं म्हणे. ”

“ कोण सुमन ? ” मी जवळ जवळ ओरडलोंच.

“ कोण म्हणजे काय ? अरे, सुमन कर्वे. आपला ताडपाना का कडीची
 मुलगी सुमन. तिचं लग्न ठरलं. ”

“ केव्हां ठरलं ? ”

“ केव्हां ते मला नाही माहीत. ”

“ मग मला म्हणाली नाहीस ते कुठे ? ”

“ तुला काय म्हणायच ? आणि मला तर आजच समजत आहे. ”

“ पण आहे केव्हा लग्न ? ”

“ परवा सध्याकाली. ”

“ परवा ? आणि कुणार्शी ? ”

“ कुणार्शी तें मला माहीत नाही. ”

आईच्या एकेक वाक्यान एकेक निष्ठूर आघात माझ्या अतःकरणावर होत होता. अस वाटल की आत्तांच्या आतां असच्या अस जाऊन तें लग्न मोडून टाकाव पण जाणार कुठें ? कसा जाणार ?

कुठें जायच हें मला माहीत नव्हत. तरी जागच्या जागीं स्वस्थ बसवेना. हातांतल पुस्तक रागारागान टेबलावर आपटल आणि बाहेर जायला निघालो. काय कराव सुचत नव्हत. सारख चालत रहाव आणि लांब लांब कुठे तरी जाव अस मात्र उत्कटतेन वाटत होत. जी बातमी मी ऐकली होती तिचा अर्थ समजूनहि ध्यानात येत नव्हता. जी गोष्ट शक्य होण जरूर होत तीं अशक्य झाली होती, आणि खरोखरी परवाच्या दिवशीं घडणारी गोष्ट मला अशक्य आहे अस वाटत होतें. सुमनच लग्न, माझ्या नीलिमाच लग्न माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणार्शी.....तिच्या निळ्या डोळ्यांत माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाच रूप.. ...तिचे हात माझ्या हातांत येण्याऐवजीं दुसऱ्या कोणाच्या.. छे छे ! तिच नावसुद्धां दुसऱ्या कोणी तरी पति या नात्यान उच्चाराव ही गोष्ट मला इतकी भयंकर, इतकी दुष्ट, इतकी दुर्दैवाची परिसीमा गाटणारी वाटत होती कीं माझी मलाच ही कल्पना सहन होईना. माणसाच्या आयुष्यांत अशा कांहीं अप्रिय गोष्टी घडतात कीं त्याचा उच्चार स्वतःजवळसुद्धां करू नये असं वाटत.

पण त्याच त्या नको असलेल्या गोष्टी माणसाच्या मनांत काहूर माजवतात ही केवढी दुर्दैवाची गोष्ट आहे ! हें लग्न ठरल तरी कस ? या लग्नाला सुमनन समती दिली तरी कशी ? तुमच्याबरोबर पळून येईन म्हणून म्हणणारी नीलिमा तुमच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाची पत्नी होण्यापेक्षां मी जीव देईन म्हणणारी नीलिमा, आई वडिलांना

मी कोणत्याही प्रसंगांत भिणार नाही म्हणून म्हणणारी, रात्रदिवस माझ्यासाठी बेचैन होऊन उठणारी, माझ्या ध्यासान वेडी झालेली, माझ्याजवळ येण्यासाठी आतुर झालेली आणि माझ्या विरहान व्याकूळ होऊन अरु ढाळणारी नीलिमा, एखाद्या निष्पाप मुलासारखी मला विलगून “ मी तुमचीच आहे, मी तुमचीच आहे ” अस म्हणणारी नीलिमा आणि ही लग्नाला तयार झालेली नीलिमा, या दोन व्यक्ती आहेत की एकच आहे ? मी रागावलेला नसे तरी माझ्या रागाची चिंता करणारी नीलिमा आज माझ्या रागाची हिला काळजी नाही वाटली ? माझ्या प्रेमाची किंमत हिनं एवढी पाल्यापाचोळ्या सारखी केळी ?

छे छे ! नीलिमा अस कधी करणार नाही. असं करणाऱ्या मुली दुष्ट असतात. अस फसवणाऱ्या मुली इतक्या सुंदर नसतात. असा विश्वासघात करणाऱ्या मुली एवढ्या स्वप्नाळु नसतात. प्रियकराला खोटी वचनं देणाऱ्या मुलींच्या डोळ्यात असा सात्विक नीलिमा नसतो. नीलिमाच्या स्पर्शात केवढी उत्कटता होती ! माझ्याबद्दलची केवढी ओढ होती ! तिच्या व्याकूळ नजरेंत केवढी आर्तता, केवढी आर्जव होती ! मी लिहिलेल्या प्रेमपत्राची किती पारायण तिन केली होती ? तिन मला लिहिलेल्या प्रेमपत्रातून तिच्या प्रेमाची खात्री मला कितीवेळा पटली होती ?

पण मग हे झालं कस ? का झालं अस ? आणि माझ्यापासून तिनं इतकं लपवून कां ठेवलं ? मला पत्र पाठवून हें लग्न मोडायला तिनं मला का सांगितलं नाही ? एवढी गोष्ट करायला मी काय असमर्थ होतो ? अस वाटलं की जाव आणि सर्वांच्या देखत तिचा हात धरून म्हणावं. “ ही माझी आहे. माझ हिच्यावर प्रेम आहे. ही पहा तिन मला लिहिलेली पत्र. तो मांडव, तें बोहलं, ते भटजी, ती वाजंत्री, साऱ्या साऱ्याचा विषवस करून म्हणावं की ही काय तुम्ही अशी गोष्ट दिवाबत्तीच्या झगझगाटात करित आहांत ? ज्याच्याशी जिची तोंडओळख सुद्धा नाही त्याच्या हातांत तिचा हात देऊन तुम्ही काय तिच्या जन्माचा सत्यानाश करणार आहांत ? प्रसंगाची कटुता कमी करण्यासाठी का तुम्ही ही वाजंत्री बडवीत आहांत ? तिच्या डोळ्यातले दुःखाश्रु दिसून नयेत म्हणून कां तुम्ही हा मुडावळ्यांचा खोटा

शृंगार तिला चढविला आहांत ? माझ्या प्रेमाची भूल पडावी, मला तिने विसराव म्हणून कां तिला तुम्ही या भरजरी शाळूनी आणि गाढाभर दागदागिन्यांनीं नटवीत आहांत ? तुम्ही मूर्ख आहांत. तुम्ही सारे हृदय-शून्य आहांत. प्रेमाची किंमत तुम्हाला समजत नाही. दागदागिने, पंच-पक्कान्न, हुडा, मानपान, वाजली, भिरवणुकी ह्याची लाच देऊन अतः-करणाच प्रेम विकत घेता येत अस वाटतय का तुम्हाला ? उभ्या जन्मात तुम्ही मर प्रेम कोणावर केल आहे कीं नाही ? मग का असे सैतानासारखे वागता ? का आमची ताटाटूट करता ? का असे तिच्या आणि माझ्या अतःकरणाचे तुकडे करता ? कुणाच्या भावना पायाखाली तुडवायला तुम्हाला भीति नाही वाटत ? शरमेन तुमच्या जीवाच पाणी नाही होत ? खुशाल तुम्ही लाडू, पोळ्या खातां. निर्लज्जपणाने ढेकरा देता; लग्न रीतच कां तुमच ? मग तिची अशी निष्ठूर थड्या तुम्ही का करता ? अरे का करता बाबानो ही कसाव करणी ?

वाटल कीं खूप मोठ्याने ओरडाव. हमसून हुमसून रडाव, आणि एकदांवं मरून जाव. चालून चालून दमून गेलों. चालण्याने शरीर आणि विचाराने मन दोन्ही अगदीं थकून गेलीं. खूप उशीरा, चांगला बारा वाजून गेल्यावर घरीं आलों. आई काळजी करित होती. जेवायची थावली होती. पण माझी भूक मुळीं या घटनेने खाऊन टाकली होती. माझ्या डोळ्यासमोर नीलिमाची वरात दिसत होती. तिच्या आयुष्याचा मानकरी मी असा आकात करित रानावनातून भटकून आलों होतो, आणि तो कोण कुठचा चोर आज तिच्या जिवाचा धनी म्हणून मोटारीतून भिरवत होता. कशी मला तहानभूक लागावी ? तें अन्न मला कस गोड लागाव ? आईला मी म्हणालों, “ मला भूक नाही. तूं जेवून घे. ”

ती काहीतरी म्हणाली. पण माझ तिकडे लक्ष नव्हत. लाथेनच वळकटी उघडून मी तिच्यावर आग टाकून दिल.

आणि मला भयकर थंडवा आला. मी काहीतरी बडबडत होतो. कस ती तरी स्वप्न पहात होतो. काहीतरी भयकर आवाज ऐकत होतो. मी आज अगदी एकटाच कसा अस काही तरी मला वाटत होतें. मला अन्न

आवरेनात. मोठा झाल्यावर मी असा कधी रडलो नव्हतो. पुरुषाच्या डोळ्यांतून असं सहजासहजी पाणी येत नाही. पण झालेली जखम माझ्या जिव्हारी लागली होती. अश्व गाळतां गाळतांच मी केव्हां तरी झोपी गेलों.

सकाळ झाल्यावर मात्र मन थोड शान्त झाल. शान्त करण्याचा मुद्दाम प्रयत्न करू लागलों. नीलिमाबद्दल मला खात्री होती. तिच्या प्रेमाची मला जरासुद्धां शका नव्हती. सर्व गोष्टी तिच्या शक्तीच्या हद्दीबाहेर गेल्या असल्याशिवाय ती एवढी आगतिक नाही होणार. तिने मला वचन दिले होते. पण तिचा निरुपाय झाला असला तर ती विचारी काय करील ? तिला कोणाची मदत मिळाली नसेल. कोणाचा आधार नसला तर मुलीची जात करणार तरी काय ? त्याच्या नशिबी मग हें अस बळजबरीच जिणं येतं. नको असलेला ससार मर्थां ध्यावा लागतो.

छे छे ! मनांतल्या मनात ती माझा धावा करित असेल. काही तरी घडाय आणि मी तिला घेऊन जाव अशी ती परमेश्वराची प्रार्थना करित असेल. मला गेलच पाहिजे. ती कुठ गेली आहे, कोणाबरोबर तिच लग्न ठरल आहे याचा शोध मला केलाच पाहिजे. इतके दिवस मी स्वस्थ बसलों हा माझाच मूर्खपणा झाला. अजून वेळ गेली नाही. उद्यां संध्याकाळी लग्न आहे. कवें मडळींनीं कुणाला सांगितल नसल म्हणून काय झालं ? इतर अनेक लोकांना, गांवांत ही बातमी असलीच पाहिजे. मी निश्चय केला आणि ठरवल कीं सगळी बातमी काढून तिथें जायच आणि तों बळजबरीच्या लग्नाचा मांडव मोडून टाकायचा.

उठलों आणि वाहेर जायला निघालों. माझे दोनतीन मित्र आणि इतर चार माणसं यांच्याजवळ चौकशी केली, तेव्हां थोड्याच अवधीत समजल कीं सातान्याला आपट्यांच्या मुलाचा विवाह सुमन कवें हिच्याशी उद्यां संध्याकाळी होणार आहे. छापलेली पत्रिकाच मला मिळाली.

त्याच दिवशीं माझ्या एका मित्राला घेऊन मी सातारच्या मोटारीत बसलों. माझा मलाच विशाद वाटला. माझ्याच लग्नाची धावपळ करण्या-ऐवजीं लग्नाचा विध्वंस करण्यासाठीं मला माझ्या जीवाचा एवढा आटापिटा करावा लागत होता. आंतून नुसता अस्वस्थ होऊन गेलों होतों.

मोटारीतला तो वेळ सपता सपत नव्हता. मोटारीचा वेग अगदी मंद आहे आणि किती वेळ झाला तरी सातारपासून आम्ही अगदी फार दूर आहोत अस सारखे वाटत होते. दर दहा मिनिटाला घडयाळांत किती वाजले तें पहात होतो. मोटारचा स्टॉप आला की मनाशी चडफडत होतो. ड्राय-व्हरवर रागावत होतो अस वाटल की मोटारच चाक आपल्या हातांत घ्याव आणि अर्ध्या तासात गाडी सातान्यांत नेऊन उभी करावी.

पण गाडी जेव्हा जायची तेव्हां ती सातान्यांत गेली. मला फार चमत्कारिक वाटू लागल. कोटाच्या खिशांत ठेवलेली सुमनची पत्रं मी वारवार चाचपून पहात होतो. तिथें गेल्यावर काय बोलायच, कसं वागायच याची मनांतल्या मनात पुन्हां पुन्हां उजळणी करीत होतो. आम्ही सातारला पोचलो तेव्हां रात्रीचे आठ वाजून गेले होते. आत्तांच्या आतां जाऊन कवें मडळींना समज द्यावी असा माझा आग्रह होता. पण माझ्या मित्राने मला चुचकारीत म्हटल “आतांच प्रवासांतने आलों आपण. आपल्या मनाची अस्वस्थता गेली नाही अतून. मन थोडं शांत होऊ दे. आपण सवाली कां आहोत ? चार सव्य माणसासारखेच आपल्याला वागलं पाहिजे. उद्यां सकाळीं जाऊ सुमनला भेटू ती काय म्हणते तें ऐकू.”

“वेडा आहेस तूं.” मी उसळून म्हणालों. “सुमन आपल्याला सहजासहजी भेटेल अस कां वाटतय तुला ? सात पैदान्यात आणि सतरा गोषांत ती दडवलेली असणार ”

“असू दे. कुठेंहि असूं दे. आपण तिला आपल्या समोर यायला लावू. पण आतां नको प्रभाकर. माझ ऐक तू. उद्यां सकाळीं जाऊ. आतां आपण जेऊन शोप काढू या. तू रात्रभर शांत मनाने विचार कर. माझा आशिर्वाद आहे तुला. उद्यां संध्याकाळच्या नुहतीवर सुमनचं लग्न पुरुषोत्तम आपटेशी न लागतां प्रभाकर वर्तकशी लागेल. पण जरा धीराने ये. वाटल तर तूं जा एकटा. पण मी नाही येणार.”

मग माझा नाईलाज झाला पण मी एकटाच जायला तयार नव्हतो. माझ्याबरोबर मला माझा असा एक तरी माणूस हवा होता.

ती रात्र मी कधी काढली ती माझी मला माहीत. सकाळ उजाडतांच कर्घ्यांचा जानोस कुठे आहे याचा तपास काढीत निघालों. घर सापडायला फारसा वेळ लागला नाही. दारांत केळी बांधलेल्या होत्या. आणि आंगणांत मोडव उभारलेला होता. चौघडा वाजत होता. तें दृश्य मला अगदी असह्य झालें. पण हजार अंक मोजित आम्ही आंत गेलों. कर्वे, सुमनचे वडील ओटीवरच बसलेले होते. आणखीहि चार मडळी तिथे बसलेली होती. त्यांचीं कांहीं लग्नाचीं बोलणीं चाललीं होती. मला पहातांच कर्वे एकाएकी चमकून उठले. पण पहाता पहाता त्यांनी आपला चेहरा अनोळखी केला. आणि मला म्हणाले, “ कोण तुम्ही ? तुम्हाला कोण पाहिजे ? ”

“ मी प्रभाकर वर्तक. तुमच्याशीच माझ काम आहे ”

“ माझ्याशी ? तें काय बुवा ? पण तुमची माझी तर ओळखसुद्धा नाही. नावसुद्धा ऐकल्यासारख वाटत नाही कुठे ? ”

“ खोट बोलता तुम्ही. ” मी उसळून म्हणालों. “ तुमची माझी ओळख आहे आणि मी कुठे रहातो हेंहि तुम्हाला चांगलें माहीत आहे. ”

“ तुमच्याच वाड्यांत, तुमच्या समोरच रहात नाहीत का हे ? ” माझा मित्र मध्येच सौम्यपणान म्हणाला.

“ असेल, असेल. पण पुढें काय ? तुमच हयें काय काम आहे ? वाड्यांतल्या लोकांकडे लक्ष द्यायला मला फुरसद नाही. असे पुष्कळ लोक रहातात वाड्यांत. ”

“ पुष्कळ रहात असतील. पण मी तुमच्या चांगल्या परिचयाचा आहे. तुमच्या मुलीची अन् माझी चांगली ओळख आहे. तिचें आज संध्याकाळी लग्न आहे असं समजलें म्हणून आलों मी. ”

“ मग या ना. लग्नाला जरूर या. पण लग्न संध्याकाळी आहे. आतां नाही. मग जाऊं मी आतां ? मला पुष्कळ कामं आहेत. ”

“ तुम्ही काय यष्टा करतां काय माझी ! मी कां आलों याची कल्पना आहे तुम्हाला. उगीच वेड पांघरूं नका. तुमच्या मुलीचें हें लग्न मी होऊं देणार नाही. हें लग्न तुम्ही तिच्या मनाविरुद्ध करीत आहांत. ”

“अहो, काय बोलताहात काय तुम्ही ! तुम्ही शुद्धीवर आहांत का ! तुमचा आमचा सवध काय ! मी माझ्या मुलीचं लग्न कसंही ठरवीन. तुम्हाला का त्याची पचाईत ! ”

“कारण तिच्यावर माझ प्रेम आहे. आम्ही एकमेकांना मनान वरलेलं आहे. तिच्या आणि माझ्या लग्नाच्या आणाभाका झालेल्या आहेत. तिचं लग्न माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणार्हीहि होण अशक्य आहे. तिची या लग्नाला समती असणं कधीहि शक्य नाही. ”

“शक्य नाही कस ! तिच हें लग्न तिच्या मनाप्रमाणें आणि खुशीनंच ठरलेल आहे. ”

“मग या पत्राचा अर्थ काय ! हीं पत्र पहा एकदां वाचून. म्हणजे मी म्हणतो तें खर की खोट याची खात्री पटेल तुम्हाला. ” अस म्हणून मी पत्राच पुढकं त्याच्या अगावर भिरकावून दिल.

म्हाताऱ्यान तें शांतपणान खिशांत ठेवून दिल आणि म्हणाला, “तुम्ही जा आता. मी मागून वाचीन हीं. तुमचं डोकं फिरलेल दिसतय. माझ्या मुलीच्या लग्नाची काळजी तुम्ही करू नका ”

“तुम्ही माझ्या म्हणण्याचा विचार करीत नाहीं तर ! ”

“नाहीं ”

“मग सध्याकाळीं येऊन हें लग्न मी मोडून टाकीन. आत्तांच्या आत्तां जाऊन आम्ही आपट्यांच्या मंडळींना सांगतो की या मुलीशीं तुम्ही लग्न करू नका. हिचं माझ्यावर प्रेम आहे. हिनं मला तशी वचनं दिलेली आहेत. हजारों वेळा आम्ही एकमेकांच्या गांठीमेटी घेतलेल्या आहेत. आणि हिनं मला शेकडों प्रेमपत्रं लिहिलेली आहेत. ”

“कुठें आहेत तीं पत्रं ! ” म्हाताऱ्यानं माझ्यावर डोळे रोखीत धूर्तपणानं विचारलं.

“मग तुमच्याजवळ दिली तीं काय आहेत ! ”

“माझ्याजवळ काहीं नाहीं. तुमच्याजवळ पत्रं कुठें आहेत तीं मला दाखवा. ”

“अरस होय ? पण पत्राशिबाय मी हें लग्न मोडू शकेन, याची कल्पना आहे का तुम्हांला ? माझ्याजवळ आणखी पुरावे आहेत. ”

“मग दाखवा ना कुठें आहेत ते ? ”

“तें दाखवण्याच कारण नाही तुम्हांला. ज्याना दाखवण जरूर आहे त्या आपटे मडळीनाच मी नेऊन दाखवीन. ”

माझ्या मित्रान मला साथ दिली. तो म्हणाला, “आम्हांला काय सांगायचें तें आम्ही आपटे मडळीनाच सांगू. पण तुम्ही सुमनला बाहेर बोलवा. ”

“हो. ” मी म्हणालों. “तिला मला विचारायच आहे की, हें लग्न तुझ्या समतीन होत आहे का ? ”

“पण मी सागतो ना, आमच्या घरातल्या सुली आईबापापेक्षां निराळीं मतं ठेवीत नसतात. तिला काय विचारायच तें मलाच विचारा. तिच्याशी तुम्हांला काय करायच आहे ? ”

मी म्हणालों, “तुमच्यावर माझा विश्वास नाही. तिला बाहेर बोलवा. नाहीतर मी अस्सा आपट्यांच्याकडे जातों. ”

म्हातान्यान जरा वेळ विचार केला. आम्हाला शक्यतों सामोपचारान परत पाठवण त्याच्या हिताच होतं. तो म्हणाला, “ठीक आहे. मी बोलावतों तिला. बसा तुम्ही. ”

म्हातारा आंत गेला. मी जागच्या जागीं अस्वस्थ होऊन बसलो होतों. नाना तऱ्हेचे विचार डोळ्यात घोळत होते. निराशेन जस काहीं मला घेऊन टाकलं होत. तरीपण सुमनवर माझा विश्वास होता. सुमनच माझ्यावर प्रेम होतं. तिच्या प्रेमाची मला खात्री होती. ती काय सांगेल यावर सारं भवितव्य अवलंबून होतं. तिच्या हातीं माझ्या भवितव्याची जबाबदारी मी सोपवली होती. पण तिचा मला विश्वास होता. ती काय सांगेल, तिला काय वाटत असेल याची माझ्याइतकी खात्री, माझ्याइतकी कल्पना दुसऱ्या कोणाला असू शकणार ? तेवढ्या त्या वेळांत मागल्या अनेक भेटीची मला आठवण झाली. तिच्या गोड वचनांतील वाक्य मला पुन्हां पुन्हां ऐकू येऊ लागलीं. वेळोवेळीं तिच्या डोळ्यांत जमा होणारे अश्रू.

तो आतुर, उत्सुक चेहरा मला दिसू लागला. “मी तुमचीच आहे, मी तुमचीच आहे.” हे तिनं काढलेले व्याकुळ उद्गार मला ऐकू येऊ लागले आणि अस वाटल की सुमनचं लग्न माझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाशी होणं कस शक्य आहे ? सुमन येईल आणि सांगेल. मला पहातांच तिला धीर येईल. मला पहातांच आपल्या बापान उभारलेलं हे लग्नाच नाटक मोडून टाकून ती माझा हात धरून चालू लागेल. मी तिची वाट पहात होतो, तिच्या बाहेर येण्याची वाट पहात होतो. पण कितीवेळ झाला तरी हा किराणा मालाचा व्यापारी बाहेर येईना की मुलीलाहि बाहेर पाठवीना. तेव्हा माझा मित्र ओरडून म्हणाला, “कर्वे साहेब, बाहेर या. सुमनला बाहेर बोलवा ”

मीहि ओरडून म्हणालो, “लौकर या बाहेर. आम्हांला का एवढे त्रिष्टत ठेवल आहे ? थापा मारता की काय ? सुमनला घेऊन बाहेर या नाहीतर आम्ही आत येऊ आणि आपट्याच्याकडे जाऊन सार सांगून टाकू. ”

तेव्हा म्हातारा बाहेर आला. बरोबर सुमनहि आली होती. सुमन नुसती खाली बघत होती. तिनं माझ्याकडे बघितलच नाही. एक दोन मिनिटे नुसत्या स्तब्धतेत गेली. ती शांतता असह्य होऊन मी म्हणालो, “हे लग्न तुझ्या समतीनं ठरल आहे ? ”

“होय. ”

“मग मला तू जी पत्र लिहिलीस त्याचा अर्थ काय ? ”

“तुम्हाला मी कधीच पत्र लिहिली नव्हती. ”

“तू पत्र लिहिली नाहीस मला ! आणि महिन्यापूर्वीच आपण लग्नाची आपय घेतली त्याची वाट काय ? त्याची आहे का आठवण ? ”

“तुमचा काहीतरी गैरसमज झालेला दिसतो आहे. तुमची माझी ओळख सुद्धा नाही, मग तुम्हाला मी लग्नाचं वचन कसं देईन ? तुम्हाला मी पत्र कधी लिहिन ? माझं हे लग्न, माझ्याच संमतीनं आणि माझ्याच इच्छे-प्रमाणे ठरलेलं आहे. तुम्ही उगीच त्रास करून घेत आहात. ”

एवढंच ती म्हणाली आणि आलेला हुदका आंतल्या आंत कौडून धरीत ती धावतच आंत निघून गेली.

माझ्या डोक्यावर वज्राघात झाला. शेत कुपणानच खाऊन टाकल. सुमन कर्वे या सुदर मुलीन माझा असा केसान गळा कापला. लग्नाची गळ तिनं मला घातली नाही. मला तिनं प्रेमपत्र कधी लिहिर्ली नाहीत. माझ्या बाहुपाशांत बेहोश होऊन या कारटीन कधी आपले हात माझ्या गळ्यांत घातले नाहीत. एवढंच काय पण तिची माझी ओळखसुद्धा नाही. फुलांच्या नांवानं जगांत मिरवून या पोरट्या दगडाच्या अंतःकरणान वागू शकतात ही घटना प्रामाणिक माणसाला वेड करायला खास पुरेशी होती.

माझं डोक अगदीं बधीर होऊन गेल. दृष्टीसमोर अधाराचा अथांग सागर उसळून उठला. काय झाल आहे, काय चालल आहे, काय होणार आहे हे समजण्याची शक्तीच संपून गेली. खर काय, खोट काय समजेना. डोकं अगदीं दाबून, घट्ट धरून बसलों.

सुमनन दिलेला स्कार्फ गळ्याला गुंडाळलेला होता. ती येण्यापूर्वी त्याच स्कार्फला मी पुन्हां पुन्हां स्पर्श करीत होतो. तो स्कार्फ मला फुलांच्या हारासारखा वाटत होता. आतां तोच मला सर्पाच्या वेढोळ्या-सारखा वाटू लागला. तो स्कार्फ काढून मी जमिनीवर जोरांत आपटला.

म्हातारा म्हणाला, “घरी जा आतां. तुमच डोकं फिरलेलं दिसत आहे.”

त्यानं असं म्हणतांच माझं डोकं खरंच फिरून गेलं. म्हाताऱ्याला, सुमनला, साऱ्या घरादाराला शिव्या देत मी आरडाओरडा करू लागलों. अधिक शोमा नको म्हणून माझ्या मित्रानं मला कसा बसा घरी आणला.

घरी येईपर्यंत मी तापानं फणफणून निघालों होतो. त्याच दिवशीं आम्ही परत पुण्याला आलों, आलों आणि त्याच दिवशीं हंतरूणावर पडलों. सुमननं केलेला विश्वासघात, मला आलेलं अपयश, तिथं झालेली मानहानी आणि दोन दिवस झालेला भयंकर मनःस्ताप.....

मघले पंधरा दिवस कसे गेले ते मला समजलेच नाहीत. पंधरा दिवसांनी मी शुद्धीवर आलों. पंधरा दिवस मी मुळीं या जगांत नव्हतोच.

माझ्या अस्तित्वाची मलाच जाणीव नव्हती. मी जेव्हां शुद्धीवर आलों तेव्हां माझी आई मला म्हातारी झाल्यासारखी वाटली. माझा हात मी सहज म्हणून उचलला. तो तेवढ्यांतच मी अगदीं थकून गेलों. मी विचार करू लागलों. काय झाल होत मला ? मी कशानं आजारी पडलों होतो ? मला कोणाचं औषध आहे ? इतके दिवस मी होतो तरी कुठें ? आणि नीलमा ? तिचं लग्न ? तिचा तो नवरा ? ती आतां कुठें असेल ?

पुन्हां मन भरकटू लागल आजारपणांत झोपेशिवायचा सगळा वेळ माझा हेच विचार करण्यांत जाऊ लागला. जागा झालों कीं डोळ्यासमोर तो सातारचा प्रसंग उभा राही. ती मानहानी, तो सुमनचा बाप, सुमनचें तें धडधडीत खोट, बेमुर्वतखोर उत्तर, तिचासुद्धां तो अनोळखी चेहरा आणि मलाच खोट पाडण्याची तिची ती शहामत हें मला पुन्हा चित्राकारखं दिसे. तो प्रसंग आता पुन्हां घडत असल्याचा मला भास होई. हा प्रसंग घडण्यापूर्वी सुमनच्या व माझ्या भेटीच्या आठवणी अशा किती तरी होत्या की ज्यान मी कष्टी झालों नसतों. पण इथून पुढें माझ्या मनाची अशी कांहीं अवस्था होऊन गेली होती कीं मला त्या आठवणींची सुखदायक स्मृती होईचना. आणि हा नको असलेला सातारचाच प्रसंग सारखा डोळ्यापुढें उभा राही. राहून राहून मला वाटे कीं हें कसं झाल ? असं झाल तरी कस हें ? सुमन एवढ खोट कशी बोलली ? मला पाहून-सुद्धां तिच्यावर कांहींच कसा परिणाम झाला नाही ?

पण असे सतराशें प्रश्न करूनहि कांहीं उपयोग नव्हता. ती प्रत्यक्ष समोर येऊन कांहीं बोलली असती तर माझ्या प्रश्नांना उत्तर मिळालीं असती. पण तिनें तर मला न भेटतांच एक जन्माची महत्वाची गोष्ट अगदीं घाईन उरकून घेतली होती. आतां त्यांत बदल होण्यासारखा नव्हता. आम्ही ठरवल्याप्रमाणें जर सर्व कांहीं झालं असतं तर तिच्यांत आणि माझ्यांत अंतर या शब्दाचा अर्थ कधीं करावा लागला नसता. ती आणि मी अशीं दोघ एकत्र झालों असतों. तिच्या आणि माझ्या जीवनाचा प्रवाह बहात राहिला असता. तिच्या आणि माझ्या भवितव्याची रेषा भिन्न होऊन राहिली नसती. पण झालं तें अगदीं उलटच. आतां

तिच्यांत आणि माझ्यात दूरत्वाची एक प्रचंड दरीच पसरली. आतां ती कोण आणि मी कोण ! तिच माझ नात काय ! तिच नाव गाव सार काहीं आता माझ्यापासून अगदीं वेगळ, निराळ झालं होत. हें सगळ घडण्यापूर्वी तिची जाणीव माझ्या अतःकरणाला अभिन्नत्वान होत होती. आतां तिची ओळख मला भिन्नत्वानच ठेवण भाग होत जें तिच आहे तें माझ नाही आणि जें माझ आहे तें तिच नाही. एक लग्न झाल आणि सुमनच जग माझ्याहून निराळ होऊन गेल. यापूर्वी मी तिला नेहमीं म्हणत होतो कीं आपल्या दोघाचच जग आहे. त्यांत तिसऱ्या माणसाला जागा नाही. पण आता मीच तिच्या जगांत परका होऊन बसलो. छे ! हें दुदैव भयंकर होत. या परकेवणाच्या यातना असह्य होत्या. लग्नाला तयार होण्यापूर्वी, तयार झाल्यावरसुद्धा कां होईना, पण तिन मला भेटायला हव होत अस मला राहून राहून वाटत होत. आतां मात्र त्याचा काहीं उपयोग नव्हता.

पण माणस केवढ्या घोडचुका करतात ! जेव्हांची गोष्ट तेव्हा करीत नाहीत, आणि भलत्याच वेळीं त्या करायला जातात. नको त्या वेळीं त्यांची हालचाल सुरू होते. आजारपणातून मी नुकताच बरा झालों होतो. घरांतल्या घरांत हिंडू फिंरू लागलों होतो. मनाला काहीं समजावीत होतो. प्रेमभगाचं दुःख म्हणजे अवघड जागीच दुखणं. कोणाला सांगतां येत नाही. कोणाजवळ मन उघड करता येत नाही. तोंड दाबून बुक्याचा मार झाला होता. मनात मात्र सारखे तेच तेच विचार येत. त्यामुळे घरातल्या मडळींच्याकडे माझ लक्षच नसे. माझ्या विचारात मी चूर असें. तरी पण दुःखाची तीव्र झळाळी, शोकाचा तो आवेग ओसरल्यासारखा झाला होता आणि मनाला एक प्रकारचा उदास भक्तासपणा आला होता. देहाला, मनाला निष्क्रीयतेचा अनुभव येत होता. चडकडाट कमी होऊन खिन्नता भरून राहिली होती. कांहीं करूं नये, नुसतं पडून रहाव असं वाटे. तासन् तास मी आढ्याकडे पहात पडून असायचा. जणुं माझ्या सनांत एक निराळी सृष्टि मी निर्माण केली होती आणि या जगाशी माझा कांहीं संबंध नव्हता.

पण अशा या असमाधानी मनाच्या व्यापारांतहि कांहीं एक व्यवस्था असे. कांहीं सुसगतता असे. पण एकेक दिवस फार चमत्कारिक उगवे. दिवस रात्र बेचैन होऊन राही. कांहीं कारण नसताना गळ्याशी दाटून येई. कांहींहि नवीन घडलेल नसताना डोळ्यात पाणी उभ राही.

पण त्या दिवशी कारण घडल. सुमन मगळागौरीसाठी माहेरी आली होती. पुष्कळ मुली जमल्या होत्या. चौरगाला केळी बाधून पूजा करीत होत्या. सुमनला मी एकदाच पाहिली. ती शालू नेसली होती. हातांत हिरव्या बागड्या होत्या बरेचसे दागिने घातले होते. आणि पूजेच तबक घेऊन ती आपल्या घरातून दुसऱ्याच्या घरांत गेली. मोठ्या लगवगीनं गेली. मी वरून पहात असेन याची तिला बहुधा आठवण झाली नसावी. नाही तर तिन वर पाहिल असत. माझ्याकडे पहाण्याची तिला इच्छा झाली असती. पण तिन वर पाहिल नाही. कदाचित् तिच्यावर निराळा परिणाम झाला असेल. अपराधी मनाला निरपराधी माणसाकडे पहाण्याची भीति वाटते. शरम वाटते. आपल्या कृत्याच्या जाणिवेन सुमननं माझ्याकडे पहायच टाकल असावं.

पण मी तिला पाहिली आणि हजारों प्रश्न माझ्या मनात गर्दी करून उठले. कुणासाठी मगळागौरीची पूजा करणार सुमन ? कोणासाठी सौभाग्याच दान मागणार ती आज ? तिच्या नवऱ्यावर तिच एवढं प्रेम बसलं असेल ? तिची आणि त्याची ओळख ? तिची आणि त्याची गाठभेट?...

पुढचे विचार मला करवेनात. छातीत कांहीं तरी होऊ लागलं. तुटल्यासारख वाटू लागल. मनात अस्वस्थतेचा मोठा गोंधळ माजून राहिला. न्याच मनःस्थितीत कितीवेळ गेला याचा मला पत्ता लागला नाही. मी माझ्या मनःस्थितीतून वर आलों त्याला एक अनपेक्षित कारण घडलं. मला नको असलेल कारण घडल. तें आधीच व्हायला पाहिजे होतं आणि मागून तें घडण्याचा कांहीं उपयोग नव्हता असं जें मला वाटत होतं तेंच नेमकं आतां घडलं.

सुमन माझ्या खोलीच्या दारांत येऊन उभी होती. तिला पाहून मला काय वाटलं हें मला आज सांगतां यायचं नाही. तेव्हां सुद्धां सांगतां आलं.

नसतं. शब्दांच्या शक्तीपालिकडे त्या भावनेची अनुभूति होती. मी नुसतं म्हणालों, “ ये ना आंता. ”

ती एखाद्या आज्ञाधारक मुलासारखी आंत आली. मी बसलों होतों त्याच्या समोरच दुसरी एक खुर्ची होती. पूर्वी सुमन आली म्हणजे या खुर्चीवर हक्कान येऊन बसत असे. एवढंच काय पण माझ्या खुर्चीच्या हातावर बसून ती किती तरी वेळां माझ्याशी बोलली आहे. पण आज ती नुसतीच उभी राहिली. मी म्हणालों “ कां आलीस ? ”

“ थोड काम होतं तुमच्याकडे. ” ती खाली पहातच म्हणाली. अजून तिने माझ्याकडे पाहिल नव्हतं.

“ माझ्याकडे काम होतं तुझ ? तुझा माझा संबंध ? ”

“ रागाऊ नका ना. मी पाया पडतें तुमच्या ” अस म्हणून सुमनने खरोखरीच माझ्या पायांना स्पर्श केला. पाय एकदम मागे घेऊन मी म्हणालों, “ तुझा कांही तरी भयकर गैरसमज झालेला दिसतो आहे. तूं समजतेस तो माणूस मी नव्हे. तू कां आलीस इथे ? ”

“ तुम्ही असं कां बोलता आहांत तें समजत आहे मला. तुमचा त्यांत मुळीच दोष नाही. पण माझं ऐकून घेणार आहांत का ? तुम्ही सातारला आलात त्यावेळीं जें घडलं, त्यावेळीं मी जें बोललें, त्याचं कारण सांगून तुमची क्षमा मागायला मी आले आहे. ”

“ तें कारण तूं आधीं सांगायला हव होतस सुमन. आतां तें कारण कळून न कळून, माझ्या दृष्टीनें सारखेंच आहे. तुम्ही कारण परंपरा तूं आतां कितीहि लांब करून सांगितलीस तरी आहे या परिस्थितीत आतां फरक पडणार आहे का ? ”

“ फरक कसा पडणार ? ”

“ होय ना ! मग मला काय करायचं आहे तें सारं भावूड समजून ? ”

“ तुमच्या दृष्टीनें त्यांत अर्थ नसला तरी माझ्या मनाचं समाधान होण्यासाठीं तरी मला तुम्हाला सारं सांगितलं पाहिजे. ”

“ पण तुझ्या समाधानाचा विचार मी केलाच पाहिजे असं कांहीं नसतं नाही तुझं माझं. ”

“ खर आहे तुम्ही म्हणतां तें. पण मी एक भिक्षा मागतें तुमच्या जवळ. माझ ऐकून घ्या. माझ म्हणण एकदांच ऐकून घ्या. मग तुमच्या दृष्टीला मी कधी पडणार नाहीं तुमच्या आयुष्यांत येऊन मी तुमचा सत्यानाश केला. आतां पुन्हां नाहीं तुम्हाला त्रास देणार. पण माझ ऐकून घ्या. घेणार का ऐकून प्रभाकर ? ”

‘ प्रभाकर ’ म्हणून तिन मला हांक मारली. अगदीं तोच स्वर. तोच आवाज. तीच त्या स्वरांतून पाझरत माझ्या अतःकरणापर्यंत येऊन पोंचणारी आर्तता. क्षणभर मी मधल सार विसरून गेलों. मी कांहींच बोललो नाहीं; पण परिस्थितीन निर्माण केलेल अतर मी विसरलों नाहीं. मनाला आवर घातला. म्हणालों “ साग. तुला काय सागायचं आहे तें सांग. मी नुसत ऐकेन. कांहीं बोलणार नाहीं. कारण तुझ्याबाबत माझ मत आधींच ठरून गेलं आहे. वाटलं तर त्याचा उच्चार शेवटी करीन. पण मधें कांहीं बोलणार नाहीं. मी ऐकतो आहे. तू बोल. एक विनती करू कां तुला ? ” ती समोरच्या खुर्चीवर बसत होती म्हणून मी म्हणालों—

“ काय ? ”

“ या खुर्चीवर तू बसू नकोस सुमन. ”

“ कां ? ”

“ मूर्ख आहेस तूं. याचं कारण तुला समजत नसलं तर दुर्दैव माझ. मी सांगणार नाहीं. या खुर्चीवर एक निराळीच मुलगी बसून गेलेली होती. ती तूं नव्हेस. आणि तुझ्याकडे आज पहाणारा तो पूर्वीचा प्रभाकराहि हा नव्हे. या, शेजारच्या, दुसऱ्या खुर्चीवर बैस. ” .

थरथरत्या अंगानं सुमन दुसऱ्या खुर्चीवर जाऊन बसली. मनांतल्या मनांत ती वाक्यांची जुळवाजुळव करीत होती. मजकूर जमवीत होती. तिच्या मनाचा गोंधळ उडाला होता. थोडा वेळ तिला कांहीं सुचत नव्हतं. तशीच बसून राहिली होती. खाली बघत होती. अखेर मीच म्हणालों, “ सांग ना. ”

सुमन म्हणाली “ रागावू नका. ”

“ यात्र. आणखी एक विनति आहे तुला माझी. वाक्यागणीक रागावून नका. या मन्नाचा जप करू नकोस. माझ्या रागालोभाची पर्वा करण्याचं तुला कारण उरलेलं नाही. तुझं म्हणण ऐकून घेण्याचं वचन मी तुला दिलं आहे. तें मी मोडणार नाही. दिलेली वचन मोडण्याची मला सवय नाही. सांग तुझं म्हणण. ”

“ तुम्ही माझी त्या दिवशी कॉलेजात खूप वाट पाहिली असाल. पण मी येऊ शकले नाही; त्याला माझा इलाज नव्हता. आदल्या दिवसापासून आमच्या घरात गोंधळ माजत होता. तुम्ही लिहिलेली पत्र कशी कोण जागे पण माझ्या आईवडिलांच्या ताब्यात गेली. रात्रीच त्याचा मला जाण विचारला. मी त्यांना निश्चून सांगितलं होत की मला तुमच्याशीच लग्न करायचं आहे. पण त्याचा काडीमात्र उपयोग झाला नाही. उलट त्यांनीच मला धमक्या दिल्या की, तू प्रभाकरबरोबर गेलीस, त्याला भेटलीस तर आम्ही त्याला बदडून काढू. त्याला पोलीसच्या ताब्यात देऊ. आम्हांला हे चाळे खपायचे नाहीत. अमुक आणि तमुक ते मला किती बोलले आणि मी तें सहन कस केळं तें माझ मला माहीत. मी तुमच्यावर प्रेम केलं, पत्र लिहिली परस्पर लग्न जमवलं याच गोष्टी त्यांना पसंत नव्हत्या.

“ आई म्हणाली, विषाची परीक्षा नको. हिला उद्या सकाळच्या गाडीन सोलापूरला पाठवून द्या. आजपासून कॉलेज बंद. दुसऱ्या दिवशी सकाळी माझी सोलापूरच्या काकांच्याकडे रवानगी झाली. तुम्ही उठण्यापूर्वीच मी स्टेशनवर गेले होत. मी किती रडले. आईच्या पायासुद्धा पडले. पण त्याचा निश्चय झाला होता. सोलापूरला मी पहाण्यात होत. माझ्यावर माझ्या काका-काकूंची सक्त नजर होती. एक चिठोर्सुद्धा मी लिहू शकले नाही. सारी माझ्या लग्न जमवण्याच्या जोरानं खटपटीला लागली. आईनं उपास धरले. आणि मला पत्र पाठवलं, मी तिच्या मनाविरुद्ध वागलं. तर ती विहीरीत जीव देणार होती. काका-काकूंनीही मला उपदेशाच्या मान्यानं मंडावून सोडले होत. इकडे बाबांची पत्रं येतच होती. मी अगदी कातावून गेलं. त्या जाचापेक्षा यासून कधीतरी सुटका

करून ध्यावी अस वाटू लागल मला. मी माझ्या मनाप्रमाणे वागण्या-
इतकी धीट आहे असे मला वाटत होत. पण आमच्या घरच्या वातावर-
णाचा, आई वडिलांच्या त्राग्याचा माझ्यावर फार परिणाम झाला. त्यांचा
शब्द मोडण्याच धैर्य मला झाल नाही. त्यांनी जमवून दिलेल्या लग्नाला
मी अखेर समती दिली.

“ लग्नाच्या दिवशीं तुम्ही सातारला धावत आलात. तुम्ही याक
आणि मला घेऊन जाव म्हणून मी परमेश्वराची किती प्रार्थना करीत होतें.
या नको असलेल्या लग्नाच्या बेडीत आपला पाय अडकू नये असं मला
सुद्धां फार वाटत होत. किती तरी रात्री मी रडून काढल्या. पण अखेर मी
आई वडिलांना शरण गेलें. लग्नाच्या दिवशीं तुम्ही आलांत. पण बाबांनीं
आत येउन मला धाकदपटशा दाखवला. आपली अब्बू साभाळ म्हणून
माझ्यावर उपदेशाचा मारा केला. डोळ्यात अश्रू आणले आणि शेवटीं
तर त्यांनीं माझे पाय धरले. तुम्ही माझी वाट पहात बाहेर होतांत. पण
वडिलांच्या अब्बूसाठीं मी तुमच्याशीं खोट बोललें तुमची माझी ओळख-
सुद्धां नाही अस दाखवल. त्याच्या धाकान मीं तुम्हालाच खोट ठरवल
असा तुमचा विश्वासघात मीं करायला नको होता हा निःठूरपणा मीं
करायला नको होता. पण तो लग्नाचा दिवस होता. लग्न मोडल असत
तर बाबांची अब्बू गेली असती. त्यांनीं माझ आजन्म तोंड बघितल नसतं.
आईन जीव दिला असता. मला काहीं सुचेना. मी सर्वस्वी बाबाच्या
ताब्यात होतें. त्यांच्या हुकमतीन मी एखाद्या कळसूत्री बाहुली सारखी
वागत होतें. त्यामुळे तुमचा माल घात झाला. तुम्ही घाषा टाकीत माझ्या
विश्वासावर आलांत पण अखेर खर बोलायचा धीर झाला नाही. खर
बोलायलाच माणसाला धैर्य लागत. माणूस खोट मात्र फार सफाईन
बोलतो. प्रभाकर, मला क्षमा करा. मी तुमची अपराधी आहे. ”

सुमन थांबली. तिचा स्वर भरून आला होता. मी मूढ होऊन गेलों
होतों सगळा तिचा राग आला होता. मला तिची दया नाही आली.
सुद्धीच नाही आली. नुसतं डोळ्यांतून पाणी काढलं म्हणून काय होत ?
मी म्हणालों—झालं तुझ सांगून !

“ आणखी एकच विनति आहे. तुमच्याकडे मला आतां पूर्वीच्या नात्यान बघतां यायच नाही. मुली पुरुषा इतक्या स्वतंत्र नसतात. मला चाटत होत कीं मी धाट आहे. पण मी भित्रीच निघालें. ज्याच्याशीं माझं लग्न झाल ते चांगले आहेत. त्याच्याशींच मी आतां निष्ठेन वागायचं ठरवलं आहे.

“ तुम्ही मात्र सारं विसरून जा. जें झाल ते झालच नव्हतं असं समजा. तुमच्या आयुष्यांत मी आले होतें आणि एकाएकीं निघून गेलें ही घटना फळयावरच्या अक्षरासारखी विवेकाच्या बोळ्यान पुसून टाका. तुम्ही तरुण आहांत, तुम्ही हुशार आहांत. तुम्ही लग्न करून सुखी व्हावं अशीच माझी इच्छा आहे. कधीं सातारला आलांत तर मला भेटल्याशिवाय जाऊ नका. भाऊ म्हणून मी तुमच अवश्य स्वागत करीन.”

“ बडबड बंद कर. ” मी मोठ्यानं ओरडलों. “ एकूण तूं निरवा-
निरव करायला आली आहेस. नांव काय तुझं ? आपट्यांनीं काय नांव ठेवलय तुझं ? लक्ष्मी ? उमा ? ”

“ सावित्री. ”

“ सावित्रीबाई आपटे काय ? सावित्री अशी होती होय ? सुमन या नांवाची विटंबना पुरे नाही झाली ? सावित्री या नावाची विटंबना तूं कद्याला करतेस सुमन ? जीवाभावान केलेलं प्रेम अस आठ दिवसात माणसाच्या जातीला विसरतां येतं ! ज्याला पतीच्या नात्यान हजारो वेळां आलिंगन दिलीस त्याला भाऊ म्हणून बीजेची आरती ओवाळता येते स्त्रीला ? स्त्रीजात एवढी विसरभोळी आहे ? स्त्री एवढी हृदयशून्य असूं शकते ? स्त्री ही चाचल्याची मूर्ती आणि मूर्तीमंत विश्वासघातकी म्हणतात तेंच खर आहे. एवढ्या लौकर तूं मला विसरलीस, एवढ्या लौकर तूं आपल्या प्रेमाला विसरलीस ? ”

“ पण माझं ऐका ना थोडं. ” सुमन मधेंच बोल्ड लागली. तिला थांबवून मी म्हणालों, “ थांब. आतां मधेंच बोल्ड नकोस. आतां माझं ऐकून घे. इतक्या थोड्या अवधींत तूं आपली स्वप्न व्यवहाराच्या डोहांत बुडवून टाकलीस ? रात्रंदिवस मी दिसत होतो ना तुला ? माझा आवाज

ऐकू येत होता ना तुला ? माझ्या पावलांचा भास होत होता ना तुला ? स्वप्नांचे इमले उभारणारी तू स्वर्गातली परी, तू एवढ्या लौकर या व्यवहाराच्या रुक्ष बाजारांत प्रेमाचे भाव ठरवू लागलीस ? व्यक्तींची अदलाबदल तुला करायच जमून गेल ना ? चार महिन्यापूर्वी मी पृथ्वी-मोलाचा होतो, तो आज एकदम कवडी किंमतीचा ठरलो ?

“तुला मार्ग उरला नाही काय ? इच्छा असते तिथे मार्ग असतो. तुला माझ्याशी बोलता आल नसत. मला पत्र लिहिता आल नसत. माझ्याशी काडीचाहि सपर्क तुला ठेवतां आला नसता हे सार मला मान्य आहे. पण तुझ्या आईबापांना तू एवढी शरण कशी गेलीस ? त्यांची तुला भीति वाटली आणि माझी नाही वाटली ? त्यांच्यासाठी तू लग्नाला तयार झालीस आणि माझ्यासाठी तुला कांहींच करावस वाटलं नाही ? हे लग्न तू होऊ कस दिलस ? या पापाला, या अनर्थाला तू तयार कशी झालीस ? त्याच्या गळ्यात माळ घालताना ती गळून कशी नाही पडली ? वाजंत्रीचा कडकडाट ऐकून तुला पळून जावस कां नाही वाटल ? मुडावळ्या तू खुशीने बांधून घेतल्यास ? ”

मी सारखा बोलत होतो आणि सुमन सारखी रडत होती. पण मला तिची मुळीच दया आली नाही. मी म्हणालो, “रडण्याचं हे नाटक माझ्यासमोर करू नकोस. तू ढोंगी आहेस. तू विश्वासघातकी आहेस. प्रेम म्हणजे तुम्हां पोरीना नुसता खेळ वाटतो. तुम्ही खेळतां पण दुसऱ्याचा जीव जातो. माझ्या आयुष्याचा सत्यानाश तू केलास. तू याला जबाबदार आहेस. तुझ्या विचारानं मी आजारीसुद्धां पडलों. पण जिन्यासाठी मी माझ्या जीवाचं पाणी केलं ती एक नकली बाहुली निघाली. तुला देवानं सौंदर्य दिलं पण अंतःकरण दिलं नाही.....”

“नका हो, नका असं बोलू. मी चुकलं. माझ्या अंतःकरणाचे खरंच तुकडे झाले तेव्हां.”

“तुकडे झाले ना ? मग हे लग्न कसं केलंस ? आणि मोठ्या तोंडानं मला म्हणतेस की विवेकाच्या बोलण्यानं पुसून टाका. विवेकाचे बोळे करणारे लोक भावनाशून्य असतात. मी तसा नाही. पण एक ऐकून ठेव. प्रेमावरचा माझा

विश्वास या क्षणीं साफ उडाला. स्त्रीला पुरुष आणि पुरुषाला स्त्रीची अभिलाषा असते. गरज असते या पलीकडे त्यांत उदात्ततेचा अशुभदुर्भाव नाही. इतके दिवस मी उगीचच झुरलों. चल जा. चालती हो इथून. मला पुन्हां तोंड दाखवू नकोस. माझ्या आयुष्यांत डोकावून पहाण्याचं तुला काडीमात्र कारण नाही. चल जा नीघ इथून. ”

मी ओरडलोंच. मांजराला, कुऱ्याला हाकून देतो ना आपण, तशी मी तिला घरा बाहेर काढीत होतो. ती निघून गेली पण माझ्या मनाची आग शांत झाली नव्हती. नुसती जळजळ होत होती. प्रेम प्रेम म्हणून ज्या भावनेला लोक वेड्यासारखे कवटाळतात ते अखेर वेडे ठरतात. वेडे नाहीतर काय ? ती भावना म्हणजे नुसता एक विकार आहे. भावनेचा भास उत्पन्न करणारी ही एक धुदी आहे. तरुणपणीं खेळायचा हा एक नुसता खेळ आहे पत्ते नाही कां आपण खेळत ? सोंगऱ्या नाही कां आपण खेळत ? तसाच हा एक खेळ. जन्मभर हा खेळायचा, आणि करमणूक करून घ्यायची. भिडू अमकाच हवा असा इतर खेळात आप्रहं धरतो कां आपण ? मग याच खेळात कां म्हणून ? कोणी का असेना ? खेळांत तो तरबेज आहे की नाही हीच त्याची कसोटी. उगाच इतके दिवस मी वेड्यासारखा वागलो, आणि झुरलों. पण बर झाल. एक खेळ खेळून झाला. आतां दुसरा. पहिल्यांत धडे मिळाले. नवीन होतो म्हणून पाशात अडकलों. आतां ही चूक पुन्हां नाही करणार. भावना नांवाच्या ढोंगी विकाराच्या आता आधीन नाही होणार. शुद्ध विकारानच हा खेळ खेळीन. मी खेळीन दुसऱ्या व्यक्तीला खेळवीन. डाव अगावर उलटू तर नाहीच देणार, पण दुसऱ्यावर उलटवीन मात्र. म्हणे भाऊ म्हणून या. मूर्ख आहेस. जगांत भाऊ बहिणी अशा कितीशा आहेत ? फसव नातं आहे हें. जगांत कोणी कोणाचा नाही. तू विसरलीस ना मला एवढ्या लौकर ! आणि तरी तूं माझ्या एकदां किती जवळ आली होतीस. याचा अर्थ काय ? जगांत आई बाप सोडून फक्त एकच नातं आहे. स्त्री पुरुष !

प्रभाकरपतांनी बराच वेळानं कूस पालटली. एकाच बाजूवर निजून निजून ती दुखू लागली होती. पण विचार करण्यांत, आयुष्यांतील-एका महत्वाच्या घटनेची नुसती आठवण करण्यात एक तास निघून गेला होता. केवळ स्मृतीमुळे जी गोष्ट एका तासाच्या अवकाशांत सामावून राहिली, तिच्या यातना प्रभाकरपतांना किती तरी दिवस भोगाव्या लागल्या होत्या. कट्ट अनुभवाची प्रत्यक्ष अनुभूति प्रसरण पाऊन प्रचंड रूपानं माणसांचा किती तरी वेळ खाते आणि मानासिक व्यथेची लांबी रुंदी वाढवीत रहाते. सुखाचा प्रत्यक्ष अनुभव मात्र क्षणमात्र येतो आणि त्याची स्मृतीच तेवढी धोळधोळून माणसाला दीर्घकालीन सौख्याचा आभास निर्माण करावा लागतो.

प्रभाकरपतांनी आयुष्यांतील सुमन कवेंच पान उलटून टाकलं. पुढचा मजकूर ते वाचू लागले. लिहिलेला तर होताच. आतां फक्त वाचायचाच. पण एवढा महत्वाचा लेख लग्न झाल्यापासून आपण एकदां सुद्धां बसा नाहीं वाचला ? वेळ झालाच नाही. आणि जरूर तरी काय पुन्हां वाचायची ? आयुष्य पुढें जात असत. माणस त्या आयुष्यांतून वहात वहात पुढेंच जात असतात. उगीच, कारण झाल्याशिवाय कोण मार्गे वळून पहातो ? शिवाय मार्गे वळून पहायला तरी आधीं पुढें गेल पाहिजे ना ? आज आपल्या वयाला बेचाळीस वर्षे उलटून गेलीं. कांहीं वर्षे तरी आपण आयुष्य जगलों. अनुभव घेतले. जेग पाहिलं आतां मधूनच मार्गे वळून एखादा दृष्टिक्षेप टाकायला हरकत नाही. किती रस्ता तुडवला आपण ? रस्त्यांत कोण कोण भेटले ? त्यांच्या भेटीचा आपल्या आयुष्यावर काय परिणाम झाला ? माणूस जेव्हां तरुण असतो, जवान असतो, जवानीची रंग त्याच्या अंगांत मुसमुसत असते तेव्हां त्याची दृष्टि पुढें असते. त्याच्या गाडीचा वेग भरघाव असतो. मार्गे काय झालं याची उजळणी करण्यापेक्षा तो पुढच्या

दृष्यावर नजर ठेऊन असतो. तेव्हा तो गाडी थांबवीत नाही. मागे वळून पहात नाही. तो पुढेच जात असतो. असा बराच पुढे गेला की मग असा एक टप्पा येतो की त्याला वाटत आतां इथे आपण थांबावं. पुढे तर जायचंच आहे. पण आलों तरी किती ? प्रभाकरपतांच हे वय अस होतं की त्यांना होऊन गेलेल्या दिवसाची आठवण कराविशी वाटली. आयुष्यात घडलं तरी काय याचा विचार करावासा वाटला. वेळ जात नाही, झोप येत नाही म्हणून, नाईलाज म्हणून जुन्या गोष्टीची आठवण कळं लागते पण आता आपल्याच जीवनाच्या भूतकालीन चित्रपटाविषयी त्यांना आस्था उत्पन्न झाली. अगत्य उत्पन्न झालं. आठवणी करतांनाहि माणूस त्या स्थितीचा पुन्हा अनुभव घेऊ शकतो, त्या त्या सुख दुःखाचा साक्षात्कार नव्यान होऊ लागतो आणि त्यातहि एक प्रकारे मन रमून जातं, वर्तमानकालाचा विसर पडतो हा अनुभव त्यांना आज उत्कटवाने आला. त्यांनी आपल्या जवळच आरामखुर्चीवर शांतपणे झोपी गेलेल्या पत्नीकडे पाहिल. सुमन कवे निघून गेल्यानंतर आणखी एका मुलीची ओळख व्हावयाची होती. तिची ओळख झाल्याशिवाय हिची ओळख होणं शक्य नव्हतं. प्रभाकरपतांनी पत्नीकडे थोड्या तिन्हाईत नजरेन पाहिलं. आणि तिच्याकडे पाठ फिरवली. जणु ते म्हणाले, तुला अजून अवकाश आहे. जरा याव.

प्रभाकरपंत स्वतःशीच बोलू लागले. सुमन आयुष्यातून निघून गेली तेव्हापासून आपल्या मनाची बैठक पार बदलून गेली. प्रेम आणि पावित्र्य या गोष्टी केवळ चर्चेच्या, तत्त्व म्हणून ठीक आहेत. प्रत्यक्षांत कोण असे देवदूत लागून गेले आहेत ? धुतलेल्या तांदुळासारखी स्वच्छ अतःकरणाची माणसं जगाच्या बाजारांत किती आहेत ? सोळ, ओळं, शुद्ध, निषिद्ध, पावित्र्य, उदात्त कल्पना, विशाल सद्मानुभूति याची ओक्की, आम्ही तेवढी आमच्या बुद्धीवर लादून घ्यायची. जीवाची परवां न करतां आचारबर्मांचं पालन करायचं आणि तिकडे जगांत मारे फसवाकसवी, लांडीलबाडी, अप्रामाणिकपणा, विश्वासघात यांना ऊत आला आहे. सगळं जम केवळ स्वार्थाने लडवडलेलं आहे. पाप केल्याशिवाय या दुनियेत कोणीहि ताठ

मानेनं चालणारा राहिला नाही मग मीच काय म्हणून या निर्बेधाच्या काचात अडकून पडाय ? शिवाय ज्या व्यक्तीसाठी आपण आपला जीव पाखडतो तिला तरी त्याची परवा आहे काय ?

छे ! हे सगळ उगीच आहे. प्रेमाच पात्रिच्य ही एक उदात्तेची खुळी कल्पना आहे. दिलेला शब्द पाळण, वचनाची पूर्ती करण ही एक कवि कल्पना आहे, एखाद्यासाठी आपल्या जीवाचा आटापिटा करीत रहाण ही चेडेपणाची निशाणी आहे. जग ही काही सन्याशाची भली मोठी मठी नव्हे. जगांत येऊन सुखोपभोगाचा मनमुराद आस्वाद न घेईल तो करंटा. माणसान नाना तऱ्हा पहाव्या, नाना चवी घ्याव्या, कोणत्या विशेष आस्वाद्य, कोणत्या टाकाऊ, कोणांत काय वैशिष्ट्य, याची तुलना करीत पहिल खेळण टाकून नव्या खेळण्याकडे पहिल्याच उत्साहान धाव घ्यावी. यालाच जीवन म्हणतात. यालाच आयुष्य म्हणतात. यालाच सुखोपभोग म्हणतात. कोणी कोणाचा घात करीत नाही. ज्याला जे बर वाटेल ते त्यानं करावं. मी तरी निदान असच ठरवून टाकलं.

माझ्या आयुष्यातून सुमन बेदरकारपणाने निघून गेली तर तितक्याच आस्थेन दुसऱ्या एका मुलीन प्रवेश केला. मी मनांत म्हणालो, हे नवं नाटक. हे आता दुसरे नवं पात्र. नाही तरी जीवन म्हणजे नाटकच आहे. ज्याला नाटक करता येत नाही त्याला जगांत लायकीन जगतां येत नाही. त्याला अभिनय आला पाहिजे. आपल्या भूमिकेच महत्त्व वाढवून इतर भूमिकांची रेवडी उडवितां आली पाहिजे. असा कुशल नटच जगतो. बाकीचीं मरतात. पण मला तर जगायचं होतं. आयुष्य उपभोगायचं होतं. या दुसऱ्या पात्राचं मी मोठ्या आनंदानं स्वागत केल. ओळख कुठे आणि कशी झाली या तपशीलाचा काथ्याकूट हवा कशाला ? जगांत एवढ्या लोकांच्या आपल्या ओळखी होतात, तशीच तिची आणि माझी झाली. वयानं ही मुलगी सुमनपेक्षा थोडी लहान होती रूपानं मात्र अजिबात निराळी होती. रंग सावळा, डोळे काळेभोर, सुंदर, रेखीव, तरतरीत नाक, मोठं कपाळ आणि विपुल केशसंभाराची ती गुंफलेली मऊ वेणी. बांधा, डुंबी, दांत या सर्वांत ती आदर्श होती. जिवणीच्या पाकळ्या तर एवढ्याशा

आणि भारी नालुक. ही मुलगी मला फार आवडली. नांव होत सुमित्रा. बाराशाच्या वेळीं थोडीशीच चूक झाली होती. सुनेत्रा नांव ठेविले असत कीं सगळ जमत होत. पण एवढ्या लहानपणीं मला वाटत रूपाची कांहीं करपना येत नाही. आणि आई बाप सुचेल तें नांव ठेवतात.

ही एका सुधारकाची मुलगी. तिला इतरांपेक्षा थोड्या अधिक सवलती होत्या. स्त्रीपुरुषांत मिसळून वागायची तिला सवय होती. तिच्या मैत्रिणी होत्या तसे मित्रसुद्धा होते. ती आमच्या घरी येत होती. आणि मीसुद्धा तिच्या घरी उघड उघड जात होतो. त्यामुळे चोरून भेटण्याचा खटाटोप सुरवातीला तरी करावा लागला नाही. पण हळू हळू आमच्यांत आकर्षण उत्पन्न होऊ लागल. सहवासाची ओढ निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे कांहीं तरी निमित्तान किंवा कांहीं निमित्त नसतानाहि मी तिच्याकडे जास्ती वेळ बसू लागलों. बोलत काय होतो हें आमचें आम्हाला माहीत. त्यांत कांहीं विशेषत्व नव्हतं. ज्या गोष्टी मी सुमनबरोबर केल्या त्याच गोष्टी मी सुमित्राशी करू लागलों. अहो, माणसं वेगळीं असलीं तरी सर्वांच्या मनांत बिगाणा घालणाऱ्या शृंगाराच्या भावनेच स्वरूप केव्हांहि एकच असत. माणसं मग थोड्या फार फरकान त्याच कृति करू लागतात. जवळ येण्याची ती धडपड, एकमेकांना सोडून जातांना मनाची होणारी व्याकूल स्थिती, स्पर्शसुखान वेढावून जाऊन जगाचा विसर पडण, या सगळ्या त्याच त्या गोष्टींची पुनरावृत्ति होत असते. यांत नाबिन्य कांहींच नाही. पण त्या हव्याशा मात्र वाटतात. सुमनच्या सहवासांत जसा मी रंगून जात होतो, तसाच आतां सुमित्रेच्या सहवासांतहि दग होऊन रहात होतो.

सुमनसारखीच सुमित्राहि माझ्यासाठी जीव टाकीत होती. मी गेलों कीं किती तरी पदार्थ मला ती खायला देई. मला चहा फार आवडतो हें समजल्यापासून तिनें मला एक दिवससुद्धा चहा घेतल्याशिवाय जाऊ दिलं नाही. सुमननें मला स्कार्फ दिला होता तर हिनें मला स्वेटर दिला. आभारे विणून दिले. हातरमालावर माझी नांव रेशमानं भरून दिली. फार काय,

पण एक दिवस मला पडसं आलं होतं, आणि तरीहि मी तिच्या घरी गेलो होतो तर तिन मला काढामुद्धां करून पाजला.

या साऱ्या गोष्टींचा स्वीकार करताना मला बरं वाटत होतं. तरी त्या पहिल्या अनुभवातली बेहोशी येऊ न देण्याची खबरदारी घेण्याचा माझा प्रयत्न चालला होता. कधीं हें जमे तर कधीं मी मलाच विसरून जाईं. एखाद्या वेळीं मला सुमनची आठवण येई. पण लगेच तिचा राग येई. अस वाटे कीं ती आपल्या त्या नवऱ्याशीं सुखानं आणि निष्ठेन ससार करते आहे मग मी काय म्हणून तिची आतां, या सुखाच्या धर्णी आठवण करावी.

अस वाटे खरं, पण आठवण मधून मधून येत होती. माझ्या नकळत मी दोघींची तुलना करी. दोघींच्या स्पर्शांत उत्कटता वाटे खरी. पण दोघींच्याहि स्पर्शसुखाची गोडी काहीं निराळी वाटे. दोघींतहि आर्जवशक्ति विलक्षण वास करीत होती. दोघीहि लाडिकपणांत तरबेज होत्या. सुमनच्या डोळ्यात बोलता बोलता पाणी येई. तो वेढेपणा सुमित्रान केला नाहीं. सुमन स्वप्नाळु होती. तो स्वप्नाळुपणा मात्र सुमित्रान कधीं दाखविला नाहीं.

आतां सुमित्रानं विणलेला स्वेटर मी घालू लागलो होतो. तो स्कार्फ मात्र मला कधीं घालावासा वाटला नाहीं. त्याला कधीं स्पर्श करण्याची सुद्धां मला इच्छा होईना. अखेर अखेर तो डोळ्यासमोरसुद्धां नकोसा झाला. म्हणून एक दिवस तो मी भिकाऱ्याला देऊन टाकला.

आता मला सुमित्रेच्या सहवासाची चटक लागली होती. घरांत माणसं असत. एकांतांत भेटण्याची माझ्या मनाला आणि तिच्याहि मनाला आस लागली होती मग आम्ही फिरायला आऊ लागलों. उघड उघड सांगून जाण्याची सोय नव्हती. पण काहीं तरी करून अधून मधून आम्ही हें जमवीत होतो.

सुमित्राचा आवाज भारी गोड होता. त्यावेळीं बालगंधर्वांच्या रेकॉर्डस् खूप निघाल्या होत्या. बोलका सिनेमा नवीनच सुरू झाला होता. सिनेमा नाटकांतल्या सगळ्या चाली ती अगदीं सहज आणि गोड गळ्यानं म्हणे. सुमनपेक्षा सुमित्रेंत हा गुण अधिक होता. तिच्या गाण्याची मोहिनी

माझ्यावर पडत असे यांत मुळींच शका नाही. एक दिवस मी तिच्या घरी गेलों. ती तंबोरा घेऊन बसली होती. कोणत्या तरी रागाचे आर्त सूर आळवीत होती. वेळ सध्याकाळची होती. सूर्याच बिंब क्षीतराजापलीकडे जात होत. आकाशांत निळ्या, जांभळ्या, तांबड्या, शेंदरी अशा नाना रंगांच्या चित्रविचित्र आकृति दिसत होत्या. संधीप्रकाशातील एक उदास छाया घरभर पसरली होती. मनाला हुरहुर उत्पन्न करणारी ही वेळ होती. आणि अशा वेळीं सुमित्रा गात होती. 'कोयलीया मत करी पुकार लगे कलिजवा कटार' ही ओळ ऐकली आणि काळजांत अगदीं घाव बसल्या. सारख वाटलं. माझा जीव कट्यार लागल्यासारखा घायाळ होऊन उठला. अंतःकरणाला जणु स्वरांची मिठी बसली. गाण्यातल्या भावना स्वरातून पाझरत पाझरत येऊन माझ्या अंतःकरणाला हलवू लागल्या. सुमित्राच्या सहवासांत भाव न विसरण्याचा माझा प्रयत्न असे. पण तिच्या गाण्याचं सामर्थ्य मात्र असं होत कीं हृदयाचे पापुदे घायाळ पाखराच्या पखासारखे फडफडू लागले. 'कोयलिया मत करी पुकार' हे शब्द म्हणताना सुमित्रा पुन्हां पुन्हां माझ्याकडे पहात होती. अस वाटलं कीं जगात फक्त सुमित्रा आणि मीच आहोंत. आणि तिच्या माझ्यामध्ये विरहाची केवढी प्रचंड दरी पसरली आहे. मन भारी व्याकूल झालं. खरंच, संगीत कलेच सामर्थ्य केवढं प्रचंड आहे ! जगाची भूल पाडण्याची शक्ति केवढी अचाट आहे, आणि प्रेमाच्या राब्यावर नेऊन बसवणारी ही केवढी वैभवशाली कला आहे ! क्षणभर असं वाटलं कीं गायनही वशीकरण विद्या आहे. गायनाची मोहिनीच अजब आहे. सुमित्राच्या कोणत्याही गोष्टीला मी हार जात नव्हतों. पण तिच्या संगीताला, तिच्या आवाजाला, तिनें घेतलेल्या त्या आर्तस्वरांना मात्र मी शरण होतों. गाण्यानें परिणाम होणार नाही असा कोण आहे ? स्वरांनीं ज्याच्या अंतःकरणाची तार छेडली जाणार नाही असा माणूस कोणी असू शकेल काय ? एक तो बहिरा तरी असला पाहिजे किंवा मुका तरी असला पाहिजे.) सुमित्रा गाणं शिकत होती. पण तिला गाण्याचा कान उपजतच होता. ती जेवढं शिकत होती तेवढंच नव गाणं ती मनाने गात होती. तेवढ्यापुरता मी अगदीं वेडा होऊन गेलों. असं

वाटलं कीं हिच्या पाशांत न जाण्याचा वेडा निश्चय मोडून टाकावा. आणि जन्माची गांठ बांधून घेऊन जन्मभर या कोकीळेचा स्वरविलास ऐकत रहावा. माझ्या वृत्ती अनावर झाल्या. सुमित्रा म्हणत होती “ लागे कलि जवा कट्यार ” अस वाटलं कीं ती हें सार मलाच उद्देशून म्हणत आहे. तिच्याहि डोळ्यांत तो भाव तरगताना दिसत होता, माझ्या प्रेमाची आर्जव ती सुमनपेक्षा निराळ्या तऱ्हेनं करीत होती.

सुमित्रान तबोरा खाली ठेवला. रात्र झाली होती. घरी जाणच भाग होत. ही सध्याकाळची वेळ असती तर सुमित्रेला घेऊन मी फिरायला गेलों असतो. तिन उच्चारलेला प्रत्येक शब्द मी झेलून घेतला असता. तिच्या सौंदर्यदर्शनाच, तिच्या सहवासाच सौख्य मी उपभोगल असत. पण रात्र झाल्यामुळे या साऱ्या इच्छा मला गुंडाळून ठेवाव्या लागल्या. मी जायला निघालों. मी म्हणालों, “ जातो आतां. रात्र झाली आहे म्हणून. नाही तर तुझ आणखी एखाद गाण ऐकलं असतं. आवाज फार गोड आहे तुझा. स्वरबरोबर भावनेचा परिपोष करण्यांतहि तू कुशल आहेस. पुन्हां केव्हां तरी ऐकेन. गाणं शीक तूं सोडून नकोस. बरं, जातो मी ”

असं म्हणून मी जायला निघालों. ती विशेष कांहीं बोलली नाही. माझ्या उत्तेजनाचा मात्र तिला आनंद झाला होता. शिवाय ती विशेष काय बोलणार ? बोलायचं तें ती स्वरांतूनच बोलली होती. डोळ्यांनी मला सांगत होती. या दोन भाषापेक्षा का शब्दांची भाषा अधिक श्रीमंत होती ? तिच्या त्या पह्यांतूनच मी काय समजायचं तें समजलों. ‘ कोयलिया मत करी पुकार लागे कलिजवा कटार ’ या दोन ओळींनी जें मला सांगितलं त्यापेक्षा आणखी कांहीं सांगायला निराळे शब्द नव्हते. माझ्या सहवासाची ओढ तिच्या त्या गाण्यांतूनच व्यक्त झाली होती. माझ्यासाठी तिचा जीव किती झुरत होता हें मला तेव्हाच समजून चुकलं होतं. पण समजून कांहीं उपयोग नव्हता. रात्र झाली होती. आणि तरीसुद्धां मी कांहीं कारण नसतांना तिथें बसून रहाणं फार वाईट दिसलं असतं. मला दिशून उठायलाच हव होतं. तो मोह मला टाळायलाच हवा होता,

म्हणून मी निघालो. तिचा निरोप घेतला. ती “बर” म्हणाली. आणि दारापर्यंत पोचवायला आली. ‘उद्यां येणार ना ?’

“हो ”

“मी म्हटलेलं गाणं खरंच आवडलं तुम्हाला ?”

“खरंच आवडलं. हा व्यासंग तूं सोडू नकोस. संगीत विद्या अवगत असलेला माणूस खराखुरा श्रीमत असतो. जगाची त्याला परवा नसते. तूं ही कला अर्धवट सोडू नकोस. हिचा तुला अवश्य उपयोग होईल. जेव्हां कोणी नसेल तेव्हां हें गाणं तुला सोबत करील.”

“तुमच्या उत्तेजनानं मला किती बर वाटतं आहे म्हणून सांगू ? इतरांनीं तोंड फाटेपर्यंत स्तुति केली तरी त्याला जें मोल नाही ते मोल तुमच्या एका शब्दाला आहे प्रभाकर. आज मला फार आनंद झाला आहे. उद्या या. विसरू नका.”

“नाहीं विसरणार. येईन. जरूर येईन.” असं म्हणून मी तिचा हात हातांत घेऊन तो ओठाजवळ नेला. आणि जड पावलांनीं तिथून निघालो. मी दिसेनासा होईपर्यंत ती तिथे उभी होती.

सुमनपेक्षां सुमित्रा वयानं लहान असूनहि तिच्या बुद्धीची श्रेष्ठ सुमनपेक्षां मोठी होती. तिच्याजवळ प्रतिभा होती. एखाद्या विषयावर चर्चा करण्याची, प्रसंगीं वाद घालण्याची तिची कुवत होती. याचं कारण मला वाटतं सुमित्रा सुमनसारखी स्वप्नाळू नव्हती. व्याख्यानांना जाणं, नवीं नवीं पुस्तक वाचण, आपलीं मतं ठरवण आणि ‘माझं असं मत आहे,’ म्हणून आप्रहानं प्रतिपादन करणं याची तिला मनापासून आवड होती. माझ्या मोहपाशांत ती अडकत होती तरी स्त्रीपुरुष आकर्षणापलिकडेहि जगांत कांहीं निराळ्या गोष्टी आहेत याची तिला जाणीव असे. माझ्या स्पर्शसुखाचा अनुभव घेतांनाहि ती मला कधीं असं म्हणाली नाही कीं “मला अभ्यास करावासा वाटत नाही.” हा तिचा गुण मला खरं म्हणजे आवडत होता. तरी माझ्या मनाची इच्छा मात्र अशी होती कीं सुमित्रानं एकदां तरी मला म्हणावं “तुमच्याशिवाय इतर कोणत्याहि गोष्टीचा मला अगदीं धाट आला आहे. अभ्यास नको. खानं नको, पितं

नको. “ पण ती असं कधी म्हणाली नाही. एकदां असं मात्र म्हणाली होती की “ तुम्हाला पाहून माझ पोट भरतं. तुम्ही आलांत की माझी तहान भूक हरपते. कृष्णाला पाहून राधेची हसत होती तशी. ”

पण मी म्हणालों, “ तुला पाहून माझी मात्र भूक वाढते बुवा. तुझ्या चाटणीचे चिरोटे मीच खातो. घाल मला. ”

असे आपले दिवस जात होते. निःशक मनानं तिन आपलं मन माझ्या स्वाधीन केलं होतं. स्पर्श सुखाबाबत काहीं एका मर्यादेपर्यंत तिनं माझ्यावर विश्वास टाकला होता. त्यामुळेंच की काय ती आपला अधिकार माझ्यावर गाजवूं लागली होती. तिच माझ्याशी लग्नच झाल आहे अशा थाटात ती कधी कधी माझ्याशी वागे. मला चुकून एखाद्या दिवशीं साडे नव्याण्णव ताप आला तर ती तासन् तास काळजी करीत बसे. माझ्या येण्याची वाट पहात उभी राही. मी काय जेवलों याची न चुकता चौकशी करी. मी चहा फार पिऊ नये आणि दूध प्यायला विसरू नये या विषयावर ती मला रोज प्रवचन ऐकवी. एक दिवस तिनं मला विचारलं, “ हल्ली अभ्यास करीत नाही वाटत ? ”

“ कशावरून ? ” मी म्हणालों.

“ तें दिसतच आहे. कॉलेजात जातां तेवढा वेळच अभ्यास. बाकीचा वेळ कादंबऱ्या वाचता. आणि सधी मिळाली की इकडे येतां. मग अभ्यास केव्हां करतां हो ? ”

“ आणि समज, मी नाही केला अभ्यास, यंदा नाही पास झालों, तर काय होईल ? ”

“ मला फार वाईट वाटेल. तुमचं वर्ष विनाकारण फुकट जाईल. ”

“ बरं जाईल. पण तुझा काय संबंध ? ”

“ तें तुम्हीच आपल्या मनाला विचारा ना. तुम्ही नापास झालांत तर मला बरं वाटेल. मी पेढे आणून वाटीन. असंच वाटतंय ना तुम्हाला ? मी जशी कांहीं तुमची कोणीच नाही. ”

“ माझी कोण आहेस तूं ? ”

“ तें मी कशाला सांगूं ? तुम्हीच सांगा ना. ”

“ माझी मैत्रीण आहेस तूं. मी तुझा एक मित्र आहे. ”

“ आपण नुसते मित्रच आहोंत ना ! जातीनं पुरुष आहांत तुम्ही. म्हणून अशी निर्दय थट्टा सुचते तुम्हाला. बायका आपल्या आवडत्या माणसावर किती प्रेम करतात तें त्यांच त्यांना माहीत. प्रेमाची कल्पना तुम्हां पुष्पांना नाही येणार कधी मी विचारलं काय आणि कुठला विषय कुठें नेऊन भिडवलांत ”

मी कांहींच बोललों नाही. आपल्या प्रेमाची ग्वाही कोणी देऊं लागल कीं मला दुप्पट शंका येते. हेंच वाक्य सुमनसुद्धां अनेक वेळां म्हणाली होती. तिनें आपल्या प्रेमाची कदर किती ठेवली होती तें मला माहीत होतं. हिला सांगून काय उपयोग ! हिची आणि तिची जात काय वेगळी आहे ! हीसुद्धां असाच केव्हां तरी कसानं गळा कापणार. पण तिच्या हातीं माझा गळा सोपविण्या इतका मी आतां भाबडा तरुण राहिलों नव्हतो. प्रेमाचा खेळ मी दुसऱ्यांदा खेळत होतो. माझ्या हातांतले फासे नवाशिके नव्हते. मला आतां माहीत झाल होत कीं “ तुमच्यावर माझं फार प्रेम आहे ” अस आर्त स्वरानं म्हणून कोणा स्त्रीनं डोळ्यांना पदर लावला तर डोळे मिटून समजाव कीं ही लौकरच लग्नाची गळ घालणार. केव्हां तरी लग्न पाशाच्या बधनांत अडकविण्याची धाई करणार. ‘ तुम्ही पुरुष निर्दय, आम्हां स्त्रियांच्या प्रेमाची... ’ वगैरे ठराविक आणि निरर्थक बडबड सुकं होतांच मी विषय बदलून टाकला.

पण माझा विषय पालट या वेड्या मुलीनं मनावर घेतला नाही. क्षणा-पूर्वीचं माझ तूटक बोलण ती विसरून गेली. आणि पुन्हां पहिल्या सारखंच ती बोलू लागली. मी म्हणालों “ उद्यां मी ट्रिपवर जाणार आहे. ”

“ कोणत्या ! ”

“ मुंबईला जाणार आहे. ”

“ असं होय ! मी म्हटलं कुठें दिल्ली आग्याला जाणार आहांत कीं काय ! ”

“ तिकडेसुद्धां जाईन. पण मुंबईपर्यंतचा अनुभव घेऊन पहातो कीं आपल्याला शेपत आहे कीं नाही ! ”

“ मुंबईला गेला नाही तुम्ही कधी ? ” आपले डोळे विस्फारीत ती आश्चर्याने म्हणाली.

“ मुंबईला गेलों आहें छप्पन्न वेळां. पण सायकल वरून नाहीं गेलों. ”

“ म्हणजे उद्यां तुम्ही सायकलवरून जाणार आहांत तर. मग हें आधींच कां नाहीं सांगितलं ? ”

“ तू विचारलंस कुठें मला ? ”

“ मी काय अतर्ज्ञानी आहे वाटतं ? पण मी तुम्हाला सांगतें, तुम्ही सायकलवरून मुंबईला जाऊ नका. ”

“ का ? ”

“ मला भीति वाटते. ”

“ तुला भीति वाटते तर तूं जाऊ नकोस. ”

“ माझ नाहीं मी म्हणत. तुम्ही स्वतःच सायकलवरून जाऊ नका. त्यांतून हे पावसाळ्याचे दिवस. मुंबईला जातांना वाटेंत केवढा तरी मोठा घाट लागतो. धुकं आलं, एखाद्या वेळीं पाय घसरला तर काय अनर्थ होईल याची कल्पना आहे का तुम्हाला ! ”

“ पाय घसरायला मी कांहीं पायीं जाणार नाहीं. ”

“ पाय म्हणजे सायकलचा पाय, चाक, माझ एका तुम्ही. तुम्ही जाल आणि माझ्या जीवाला नसता घोर. तें कांहीं नाहीं. माझ्या समती-वाचून तुम्हांला कोणतीहि गोष्ट आतां करतां यायची नाही. मी जाऊ देणार नाहीं तुम्हाला ”

“ कां वरं ? ”

“ मी वेडी आहे म्हणून. खरंच पाया पडते तुमच्या. पण असला हा वेडेपणा करूं नका. कुठें तरी हात पाय मोडून बसाल आणि जन्माचं नुकसान होईल. मी जाऊं देणार नाहीं तुम्हांला. तुम्हांला तुमचा निश्चय मागें घेतला पाहिजे. आणि आज एकदम ठरल्यावर तुम्ही मला सांगतां आहांत होय ! माझा एका शब्दानें सल्ला घ्यावा असं सुद्धां वाटलं नाहीं ना तुम्हाला ! ” ती रडकुंडीला आली होती.

“तू सु-मित्रा आहेस. चांगला मित्र आपल्या मित्राचे पाय मार्गे ओढीत नाही कधी. माझ्या या पराक्रमाला तू अडथळा करणार नाहीस याची मला खात्री होतीच मुळी. आणि तो निश्चय मी, म्हणजे एका पुरुषानं केलेला आहे हे तू विसरलीस. पुरुषांचे निश्चय ती गोष्ट अमलात आणण्यासाठी केलेले असतात. मोठे माननीय नाही. उगीच काळजी करू नकोस माझी. मी कांही दहा वर्षांचा लहान मुलगा नाही. माझ्या बरोबर आणखी दोन चार मित्र येणार आहेत. त्याचा जीव कांही वर नाही आलेला. ते जसे जाणार आहेत तसाच मी जाणार. उद्यां पहाटे चारला मी इथून निघणार आणि रात्रीपर्यंत केव्हां तरी मुंबईला पोचू. दोन दिवस विभ्रान्ति घेऊ. आणि पुन्हां परत येऊ सायकलवरून.”

“ठरलं का नक्की ?”

मी “होय” म्हणतांच सुमित्रा दहा मिनिटं तशीच चिंताक्रान्त असून राहिली. पुन्हां म्हणाली “यात बदल नाही ना व्हायचा कांही ?”

“नाहीं.”

“हद्दी आहांत तुम्ही. बरं मग एवढं तरी कराल कां ? संध्याकाळी पांच वाजतां ज्या गांवाला असाल तिथून सुखरूप असल्याचं तरी पत्र टाकाल का मला ?”

“हो टाकीन.”

“काय लिहाल त्यांत ?”

“सुखरूप आहे म्हणून लिहीन. वाटलं तर आत्तांच लिहून देतो.”

“आत्तां नको. उद्यां संध्याकाळी जिये असाल तिथून लिहा. पण सुखरूप असलांत तरच तसे लिहा. नाही तर काय झालं आहे तें कळवा.”

“मग तू काय करशील ?”

“तें पाहीन माझं मी. पण बरोबर काय द्यायचं करून ?”

“आई देईल ना करून.”

“आई देईल तें माहीत आहे मला. पण मला द्यायचं आहे. तुमच्या आई-व्हाचा एक जीव चुटपुटत असतो वाटतं तुमच्यासाठी ? असं हो काय करतां ? काय देऊं करून तें सांगा ना.” ती अगदी आजीजीनं म्हणाली. माझ्या

जवळ सरकून, माझ्या गळ्यांत हात घालून तिने इतकं केविलवाणं माझ्या-कडे पाहिल की जसा कांहीं मी विलायतेला जायला निघालो होतो. आणि चार वर्षे तरी येणार नव्हतों. मी तिला जवळ ओढली आणि तिच्या दोन्ही खाद्यांना धरून हालवीत म्हणालो “ वेडी आहेस तू. माझी सुळीच काळजी करू नकोस. तू देशील ते पदार्थ मला आवडतील. उद्यां संध्या-काळी तुला पत्र टाकतो. पण मी जर सुखरूप परत आलों तर मला काय देशील तू ! ”

“ तुम्ही मागाल तें ! माझ्याजवळ असेल तें सारं तुमचंच आहे. ”

मी तोंडान बर बरं म्हणालो. आणि निघालो. रस्त्यावर येतां येतां एकदां मागें वळून बघितल. सुमित्रा दारांतच उभी होती. एखाद्या चित्रासारखी दिसत होती. मी दूर जाणार, दोन दिवस भेटणार नाही या कल्पनेने ती व्याकूळ झाली होती. रोज अगदीं रोज, ती अशीच दारांत उभी राही. मी दिसेनासा होईपर्यंत माझ्याकडे पहात राही. तिच्याकडे पुन्हां पुन्हां वळून पहाताना मला वाटे की यावेळीं सुमित्राला फक्त मी दिसतो आहे. तिच्या मनांत यावेळीं दुसऱ्या विचाराला, दुसऱ्या भावनेला यारा नाही. एवढी शिकलेली मुलगी, निरनिराळ्या विषयावर चर्चा करणारी ही तल्लख बुद्धीची मुलगी, पण ही सुद्धां माझ्या, एका पुरुषाच्या सहवासाची एवढी भुकेली होती. एका पुरुषाच्या सहवासासाठीं धडपडत होती. माझ्यासाठीं आपल्या जिवाची तडपड करून घेत होती. आणि या मानवी मनोविकारांना ही शिकलेली मूर्ख मुलगी प्रेम म्हणत होती. भावना समजत होती. निदान तिची ती भाषा होती. परवी तिच्या मनांत माझ्या विषयीची प्रीति खरंच का एवढी खोल दजली असेल ! कसं शक्य आहे हें ! ज्या सुमनला मी म्हणालो होतो की “ तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचाहि हात मी परती या नात्याने हातांत घेणार नाही. ती सुमन माझ्या आयुष्यांतून निघून जातांच त्याच उत्कटतेनें मी सुमित्रेचा हात धरला. त्याच आतुरतेनें तिच्या गळ्याभोंवतीं मी माझे हात घातले. आणि तेव्हा मी तिच्यावर खरोखरीच प्रामाणिकपणान प्रेम करीत होतो. निदान मी तसं समजत होतो. पण हा नुसता खेळ असतो. परमेश्वर माणसाला

खेळवतो म्हणतात, आणि माणसं तरी दुसरं काय करतात ? तींही एक-मेकाना खेळवीत असतात. खेळत असतात, सुरवातीला माणूस स्वतः खेळणं होतो. नंतर तोच इतरांची खेळणी करतो.

मी तिला खेळणं समजत होतो. आणि तीही माझं खेळणं करीत होती. नाही तर काय ? स्त्री-पुरुषांच्या खेळाची मखली हीच की त्याला खेळ म्हणायचं नाही. त्याला प्रेम म्हणायचं. आणि समोरच्या माणसाला आपलं खेळणं करूनहि बहाणा करायचा की 'मी सर्वस्वी तुझीच आहे. मी सर्वस्वी तुझाच आहे.' कोणी कोणाचा नसतो. एकमेकाला भेटण्यांत, एक-मेकांच्या सहवासांत राहण्यांत, एकमेकांचं स्पर्शसुख अनुभवण्यांत दोघांनाहि सुख होतं म्हणून हा खेळ खेळायचा असतो. भाषा मात्र वेगळी. हेतु वेगळा. पण भाषेत त्याला उदात्त स्वरूप द्यायचं. म्हणायचं की 'मी तुमच्यासाठी माझा जीव पाखडते.' पण तो जीव पाखडत असतो सुखासाठी. सुख मिळालं नाही की तो दुःखी होतो. काय म्हणाली मघाशी ती मला ? तुम्ही मागाल तें देईन. माझ्याजवळ जें आहे तें सारं तुमचंच आहे. "

पण मी घेणारा एवढा वस्ताद, जवरा असतांना, तू काय मला देणार नाहीस ? काहीहि देशील. वाटेल तें देशील. माझ्या आमहाखातर असें व्रतं करणी म्हणून, पण खरोखरी मनांतून स्वतःला हव म्हणून तू कोणतीहि मर्यादा ओलांडायला तयार होशील. मुलींनी ज्या गोष्टीपासून नेहमी अलिप्त राहवं त्या गोष्टी करायला तू तयार होशील. आणि एक दिवस माझा हात धरून म्हणशील की "या एवढ्या थराला या गोष्टी आल्या. आतां आपण लग्न करूं. करशीलमुद्दां तूं लग्न. सुमनसारखा पळून जाण्याचा प्रयत्न तुं करणारहि नाहीस कदाचित्. कारण मला खेळवायचा आहे ना तुला ? आपला जीव घायाळ झाल्याचं देखावा करून मलाच कायद्यांच्या चौकटीत, अन्कल्या पकडीत पकडण्याचा तुझा डाव मला समजत नाही असें थोडंच आहे ? पण मीहि खेळ खेळलेला माणूस आहे. पुरुष एकदां फसतो. पुन्हा फसत नाही. तूं मला वाटेल तें द्यायला तयार होशील. आणि दिवस मेळे म्हणजे म्हणशील की करा आतां माझ्याशी लग्न. पण मी एवढा मूर्ख

नाहीं. एवढा कच्चा नाही. कुठून तरी मुलींची जात फसवाफसवीच करायला पहात असते. सुमनन मला अस फसवल माझ्या आयुष्यात येऊन एका-एकीं निर्विकार मनान ती चालती झाली आणि तू अशी घाई गर्दी करून, माझ्या आयुष्यात घुसून, माझ्या जीवनावर, माझ्यावर, माझ्या पैशावर आमला हक्क सांगू लागशील. जन्मभर तुला समाधान वाटेल की कस आपण एका माणसाला आपल्या जाळ्यात पकडल. छे! हें समाधान मी तुला लाभू देणार नाही. तुझ्याशी खेळेन. पण असा ठराविक अंतरावरून. तुला मी असा लळा लावीन. पण तुझा जीव घायाळ व्हावा म्हणून. तुझ्या सहवासाच, स्पर्शाच सुखीहि मी उपभोगीन. पण तें मला सुख व्हाव म्हणून. माझ्या जीवाचो करमणूक व्हावी म्हणून. तुझ्यासाठीं नाही. हा डाव मी माझ्यावर उलटवून घेणार नाही. एकदा मी फासात मान अडकवून दोघाचा विचार केला आम्ही दोघ म्हणजे एकच आहोंत अस समजून सुमनच्या सुखाचा विचार मी केला. तिच्याशिवाय आमच्याला जगता यायच नाही अशी मी खोटीच समजूत करून घेतली. पण आतां या भुलभुळावणीन मी फसण शक्य नाही. या खेळांत होणारे हे सारे भास आहेत. या खेळात माणसांना नेहमीं असच वाटतं कीं आपण दोघ एक आहोंत. आपल्या दोघाच सुख एकच आहे. आपल्या दोघांच्या जीवनाचे प्रवाह एक होऊन वहात आहेत. पण यातलं काय खरं झालं? यांतलं कोणतहि विधान खर करण्याचा सुमननं तर प्रयत्नसुद्धा नाही केला. आणि मीं केला. अगदीं जीवाचा आटापीटा केला. आजारी पडलों. बेशुद्ध झालों, कपाळ फोडून घेतल. तरीसुद्धा कांहीं दिवसाचा काळ लोटांतच ते सार विसरून गेलों. जस कांहीं पूर्वीं झालंच नव्हतं. असं म्हणून मीं नव्यान सुमित्रेच स्वागत केल. आता सुमित्राशीं वागण्यात मी कुठें कसर करतो आहे का? ज्या गोष्टीं मीं सुमन बरोबर केल्या, त्याच मी सुमित्रे बरोबर करतो. तेवढ्याच तन्मयतेन करतो. त्याच सुखाच्या राशीत बुडून जातो. फक्त फरक एवढाच कीं तेव्हा मी अजाण होतो. आतां जाणता झालों आहे, तेव्हा हें सारं न समजता केल. आतां समजून करतो

आहे. म्हणूनच मला आतां पडण्याची भीति नाही. पाशांत अडकण्याचे भय नाही.

असा विचार करतां करतां मला एकप्रकारचें समाधान वाटलें. आपण भलत्या मार्गाला जाऊन फसत नाहीं याचें मला बरें वाटलें. आयुष्य हें चार दिवस गमत करण्यासाठीं आहे. कुठें तरी गळाला अडकून जन्मभर पश्चात्ताप करण्यासाठीं नाहीं. जें जें म्हणून या जगांत आहे, तें तें उपभोग्य आहे वीं नाहीं, आनंददायक आहे कीं नाहीं, मादक आहे कीं नाहीं आणि त्याच बरोबर तात्पुरतंच आहे ना, याची माणसानें खात्री करावी. आणि आयुष्याच्या अवधीत निरनिराळ्या दालनांत प्रवेश करावा. साऱ्यांत असून कशांतहि न सापडतां उपभोग घेण हीच माणसाची खरी हुशारी आहे. आणि तेंच मला करायचें आहे. ही हुशारी म्हणजेच माणसाचें यश. जन्माला येऊन जें जें उपभोग्य, तें तें उपभोग्याच्या दृष्टीनच उपभोगण हेंच माणसाचें जीवितविषयक तत्त्वज्ञान. जगांत सगळ्या माणसांचें तत्त्वज्ञान हेंच असतं. सुमनन नाहीं का दुसरा नवरा केला ? दुसरा नाहीं तर काय ? दुसराच तो. आणि त्याच्याशीं समरस व्हायला.... समरस होणें हा एक या खेळांतला फसवा शब्द आहे. समरस व्हायचें म्हणजे पहिलें सारं विसरून पुन्हां कोऱ्या मनान दुसऱ्या वस्तूचा उपभोग घ्यायचें ? पण उपभोग असा शब्द वापरला कीं आमच्या हिंदु मनाला तो वाकडो लागतो. असतो तो उपभोगच. पण त्याला म्हणायचें समरस होणें. त्याला म्हणायचें मनाचें मीलन होणें. त्याचें तिसरें नांव आहे दोघांचें एक होणें. पण जीं एक होतात तींच पुन्हां दोन होतात. एकाचें व्यक्तीमत्व दुसऱ्या कोणांत विरघळून जात असं काहीं कधींच होत नाहीं. सुतार जसे लाकडाचे तुकडे जोडून खुर्चा, टेबल, कपाटं करतो, तसंच हें आहे. ती एक खुर्ची म्हणजे अनेक लाकडांचे तुकडे असतात. ते एके ठिकाणीं टाकून ठोकून जोडले, वरून पॉलीश केलें, जरा चकचकीत स्वरू लावले आणि आपल्याला वाटतें, ही खुर्ची म्हणजे सर्ग एक लाकूड आहे. पण खरें तसं नसतं. ते स्वरू निघाले, त्या जोडलेल्या लाकडांना कुठें चक्का बसला कीं ते ते तुकडे वेगळे होतात. आणि त्यांचें तें अनेकांचें एकपण एका-

एकीं नाहीस होऊन बसतं. तसं हें समरस होणं, शारीरिक आकर्षण, तारुण्याची मौज, शृंगाराची नवी नवलाई असते तोपर्यंत आपण समजतो कीं आपण दोघे म्हणजे एक पण ते एक नसतात. त्यांचं मीलन फक्त शारीरिक स्त्रोपभोगपुरतंच असत. त्यांच्या मनाची समरसता फक्त दोघांना एकमेकांची शारीरिक ओढ असते तोपर्यंतच असते. बाकी खरे म्हणजे ते दोन असतात. तसं नसतं तर सुमनन आपल्या नवऱ्याला एकदम चांगला ठरवावा, त्याच्यावर एकदम प्रेम करू लागावं याला काय अर्थ आहे ? आणि मीसुद्धा थोड्या अवधीनतर कां होईना, सुमित्राच्या सहवासात सुखाचा अनुभव घ्यावा याचा दुसरा अर्थ काय ?

छे ! सुमित्रा हा आपल्या आयुष्यांतल्या नाटकातला दुसरा प्रवेश आहे. हें एक दुसरा पात्र आहे. हा एक दुसरा अनुभव आहे. तिची आणि माझी ही दुसरी ओळख आहे. पण त्या ओळखीचं महत्त्व किती ! नवी ओळख होईपर्यंत. जास्त नाही.

पुन्हा मनाला जरा बर वाटल. आणि मी घरीं गेलों. सुमित्रेन दिलेले पदार्थ घेऊन ट्रिप केली. तिन म्हटल्याप्रमाणें सध्याकाळीं पांच वाजतां जिथे मी होतों तिथून तिला पत्र टाकल अगदीं सुंदर पत्र लिहिल. आणि मी मुंबईहून पुण्यास परत आलों तेव्हां ती अगदीं खुश झाली. पावसाळ्याच्या दिवसांत घाट उतरून जाऊन मी सायकलवरून मुंबईला गेलों आणि पुन्हा पुण्यास परत आलों या माझ्या पराक्रमानें तिला अतिशय कौतुक वाटलं. माझ्याकडे तिन प्रेमभरान पाहिलं. मी आल्याबरोबर तिला अस वाटलं कीं माझ्या गळ्याला घट्ट मिठी मारावी. आणि ती मिठी कधीं सोडूच नये. पण त्या दिवशीं मी मुद्दामच अगदीं स्थितप्रज्ञासाखा वागत होतों. मी तोंडान कांहीं म्हणालों, प्रेमाची कितीहि गोड गोड भाषणं केलीं तरी मधूनच मी फार अलसपणानं वागत होतों. तो अलसपणा, ती दूरत्वाची जाणीव, तिला खुपल्याशिवाय रहात नाही, मला हें समजत होतं. पण मला तसच वागायच होतं. पायांतली वहाण डोक्यावर घेऊन नार्चण्याचा मूर्खपणा मला पुन्हां करायचा नव्हता.

प्री. हां...१

टिपला जाताना ती मला म्हणाली होती, ‘तुम्ही काय मागाल तें मी देईन. माझ्याजवळ आहे तें सारं तुमचच आहे.’ त्या वचनाची तिला आठवण होती. मीहि तें कांहीं विसरलों नव्हतों. माझ्या मनांत असतं तर मीच तिला म्हणालों असतों, “जातांना मला काय म्हणाली होतीस ? काय वचन दिलं होतस ? त्याची आतां पूर्ती केली पाहिजे तुला. ”

पण मी असं मुद्दामच म्हणालों नाहीं. पुरुषांनं असं आपणहून म्हटलं कीं बायका फार चढून जातात त्यांना वाटतं कीं, आपल्यावाचून याचं अड्डन राहिलं आहे. आपल्यावर याचं फार प्रेम आहे. आपल्या इषान्यावर हा नाचत राहिल. भारी हुरळून पण जातात त्या. त्यांना आपल्या सौंदर्याचा आपल्या तारुण्याचा, आपल्या स्त्रीत्वाचा भलताच, फाजील अभिमान वाटूं लागतो. तिला सुख व्हावं म्हणून कांहीं मी तिच्याशीं मैत्री ठेवली नाहीं. मी हें सारं माझ्या सुखासाठीं करीत होतो. आपल्या आयुष्यांत आपणहून समोर आलेली ही सुद्धा वस्तु उपभोग्य आहे एवढीच माझ्या मनांत तिला किंमत होती. पैशाला जेवढी मी किंमत देत होतो. तेवढी कांहीं स्त्रियां माझ्याजवळ किंमत नव्हती. आणि म्हणूनच मी तिला तसं कांहीं म्हणालों नाहीं. तिच्या भावनांना, विकाराना उत्तेजन दिलं नाहीं. मला जें तिच्यापासून हवं होतं तें मी तिच्याकडून घेणारच होतों. पण तिला मोठेपणा न देता; तिच्याजवळून उपभोग घ्यायचे आणि तिला तर असं वाटलं पाहिजे कीं आपल्यावर याचे केवढे उपकार आहेत ! मी माझ्याकडून उतावीळपणा दाखवायचा नाहीं असं माझं एकंदरीत ठरलं होतं. उतावीळपणाचा दोष तिच्याच माथीं मारून सौख्याचा वाटेकरी व्हायचं भाग्य मला हस्तगत करायचं होतं. म्हणून मी कांहींच म्हणालों नाहीं.

पण तिला आपल्या शब्दाची आठवण होती. शब्दाची कसली म्हणा, आपल्या सुखासाठीं ती उतावीळ झाली होती. म्हणून ती मला म्हणाली, “कशी झाली टिप ? ”

“छान झाली कीं, ” एखाद्या तिन्हाईताला उचर द्यावं तसं मी म्हणालों.

“ वाटेंत काय झालं तें सांगा ना. ” तिनं आर्जवानं, मोठ्या कौतुकानं माझ्याकडे पहात विचारलं.

पण मी अगदीं कोरड्या शब्दांत म्हणालों, “ वाटेंत काय व्हायचेंय ! झाड, डोंगर, पर्वत, विजेच्या तारेचे खांब आणि आम्ही जात होतो तें रस्ता. हे लोक सारखे भेटत होते. तुम्ही आगगाडीन जाता तसें आम्ही सायकलवरून जातो. विशेष कांहीं नाही. ”

सुमित्रा थोडी खट्टू झाली थोडा वेळ गप्प बसली. मग पुन्हां तिनं मला पाझर फोडायचा प्रयत्न केला. “ पत्र कस लिहिलंत तिथून ! ”

“ कस म्हणजे ! हातान, पेन्सिलीन नेहमी लिहितों तसंच लिहिल. कां ! अक्षर वाईट आलं होतं ! भाषा बदलली होती ! कीं निराळ्या लिपींत लिहिलं होतं ! ”

“ तसं नव्हे ” पुन्हां ती आजीजीनं बोलूं लागली, “ तुमच्याबरोबर तुमचे मित्र होते. त्यांनीं विचारलं नाहीं तुम्हाला ! कीं कुणाला तुम्ही पत्र लिहिता ! काय लिहितां ! एकट चोरून काय लिहितो आहेस ! ”

“ अं ! मला कोण लेकाचा विचारतो आहे ! ” असं म्हणून तिच्या प्रश्नाचं मी उत्तरच दिलं नाहीं.

“ फार दमलात का ! त्रास नाहीं ना झाला ! ”

“ छे ! त्रास कसला व्हायचा ! मी काहीं सायकलवरून दिल्लीला नव्हतो गेलों. मुंबईला तर जाऊन आलों. ”

“ बरं पण चहा घेणार का ! कां कॉफी करूं ! ”

“ कां बरं ! आज माझी फारशी काळजी = न्हयली आहे ! ”

“ म्हणजे तुमची काळजी मी एरवीं कधी घेत नाही ना ”

“ घेतेस ना. पण आज मला फार वाटलं. ”

“ तुम्ही दमून आलां असाल म्हणून विचारलं मी तुम्हाला. असं हो काय करतां ! एखाद्या तुटक माणसासारखं कां बोलतां ! तुम्हाला राम आला माझा ! ”

“ तो काय म्हणून ! तूं काय माझं घोंडं मारलं आहेस ! ”

“ मग माझं ऐका गळे. दमला नाहीं ना तुम्ही ! ”

“छे! दमायला काय झालं ?”

“मग आपण अस करू या.”

“आपण सिनेमाला जाऊं या. घरांत बसून फार कंटाळा आला आहे.”
तिन आळस देत आपला कंटाळा सिद्ध केला. मी कांहींच बोललो नाही.
माझ्याकडे आर्जवान पहात माझ्याजवळ सरकून ती पुन्हा म्हणाली,
“आपण सिनेमाला जाऊ या. बॉक्सची तिकिट काढू आपण आज.”

“पण मी एकदम म्हणालो, “छे! आज नाही जमायचं. आज मी
माझ्या एका मित्राबरोबर सिनेमाला जाणार आहे. त्याच्याबरोबर मला
गेलंच पाहिजे.”

“अस होय ? म्हणजे मित्राबरोबर सिनेमाला जाण्यात तुम्हाला
अधिक सुख वाटत. माझ्यापेक्षा तो मित्र तुम्हाला अधिक जवळचा. माझ्या
मनापेक्षा मित्राच्या मनाच समाधान अधिक महत्वाचं.” ती रागाऊन
थोडं दूर सरकून म्हणाली.

“तस नव्हे. कोणाच महत्त्व अधिक असा प्रश्न इथे उत्पन्न होत नाही.
मला काय आधी स्वप्न पडल होत की तुझ्याबरोबर मी सिनेमाला यावं
अशी तुम्ही इच्छा आहे म्हणून ? त्याची माझी पैज टरली होती. त्यान ती
जिंकली. आतां मला त्याला सिनेमाला नेण भागच आहे.”

“कसली पैज टरली होती ? आणि मगाशी विचारलं तेव्हां म्हणालात
की वाटत कांहीं झाल नाही. मनात कांहीं सांगायचं नसत. तुमची
इच्छाच नाही माझ्याबरोबर येण्याची. मला वाटलं, आपण म्हणालो की
तुम्ही सुबईहून सुखरूप परत आलांत तर मी तुम्हाला तुम्ही मागाल तें
देईन. म्हणून मी म्हणालं आपण सिनेमाला जाऊ. बॉक्सची तिकिट काढू.”

“पण मी कुठें तुझ्याकडे कांहीं मागितल होत ? उलट सिनेमाची
मागणी तूच चालवली आहेस. मी तुझ्याकडे मागण्याऐवजी तूच माझ्याकडे
मागते आहेस.”

“हें खरं नाही. तुम्ही नका नेऊ सिनेमाला मला. मी नेईन तुम्हाला.
पण तुम्ही मला नेण किंवा मी तुम्हाला नेण यांत फरक वाटतो ना तुम्हाला ?”

आपण दोष एक आहोत असं वाटत होतं मला. पण तुम्हाला नाही तसं वाटत. ”

“ असं मीं कधीं म्हटलं ? खरं म्हणजे मी कांहींच म्हणालों नाहीं. दोन कीं एक हें गणित कधीं मीं सोडवायला घेतलंच नाहीं. ”

“ मला तें कांहीं समजत नाहीं. मग एवढंच सांगा, मला सिनेमाला न्या असा हट्ट धरण्याचा माझा अधिकार नाही ना ? ”

“ आहे ना. माझ्या मित्राचा जर आहे तर तुझा का असणार नाही ? या जन्मात तुला मी सिनेमाला नेणार नाही असं म्हणालों का मी तुला ? मी एवढंच म्हणालों कीं मला आज यायला वेळ नाही. वाटल तर उद्या येईन. ”

एवढं म्हणालो आणि जायला उठलों. ती नाराज झाली होती. मी आलों तेव्हा तिचा चेहरा आनंदानें फुलून गेला होता. मला भेटण्यासाठी ती फार आतुर झाली होती. तो उत्साह, ती उतावीळ तिच्या चेहऱ्यावर दिसून येत होती. पण आमच्या या सभाषणानंतर तिच्या चेहऱ्याचे सारे रंग पालटून गेले. ती भारी नाराज होऊन बसली. तासापूर्वी ती उत्साहान फुलून गेली होती हें माझ मलासुद्धा खर वाटेना. माझ्या त्या बोलण्यानं तिच्या त्या उत्साहावर अगदीं विरजण पडलं. पण त्याला माझा नाईलाज होता. ती माझ्याशीं आज कसं वागेल याची मला आधींच कल्पना होती. आणि आपण तिच्याशीं असच वागायच हेंहि माझ अगदीं ठरून गेलं होतं. मित्राला सिनेमाला नेण्याची शुद्ध थाप होती. ती कांहीं म्हणाली तरी त्या वेळीं सुचेल ती थाप मारून तिला मोडून काढायची हें माझ आधींच ठरल होतं. आणि त्याप्रमाणें मीं केलं. मी जायला निघालों. थोड्याशा रागानच पण आपलेपणाच्या अधिकारानं तिन मला म्हटलं, “ दोन मिनिट वेळ आहे का ? मी चहा घेऊन येतें. ”

मीं म्हणालों “ नको. ”

“ मग खायला आणू का कांहीं ? ”

“ खरं म्हणजे आज मला भूकच नाही. ”

“ आज काय माझ अगदी क्षुल्लक म्हणणं सुद्धा ऐकायचं नाही असे ठरवून आलां आहात का ? ”

“ काय ऐकल नाही तुझ ? ”

“ नुसतं खाऊन जा, चहा पिऊन जा म्हणते तेवढा कांहीं ऐकवत नाही तुमच्यानी. पण खरच सांगते तुम्ही आज कांहीं न घेता गेलात तर मला फार वाईट वाटेल. आणि मी सुद्धा आज रात्री आता जेवणार नाही. माणसाने एवढा जीव तोडून कांहीं विचाराव तर त्याची पर्वाच नाही तुम्हांला. चुकल का माझ कांहीं ? ”

सुमित्राचा सूर अगदी रडवा झाला होता. सुमनपेक्षां हिचा स्वभाव थोडा ताठ होता म्हणून ऊठ सूठ ही कधी डोळ्यांना पदर लावीत नसे. पण मनाची व्यथा तिच्या आर्जवातून व्यक्त होत होती. सुमनची आणि हिची पद्धत वेगळी असली तरी आर्जवशक्ति दोघींचीहि विलक्षण होती. मी मनाचा एवढा निश्चय केला होता तरी अखेर अखेर मला वाटल की हिच्याबरोबर आपण सिनेमाला जाव हिच्या मनासारखं कराव. पण मी माझं मन आवरल. जे ठरवल होत ते व्यवस्थितपणे पार पाडायला हवं होतं. तरी पण चहासाठी थांबलो नी म्हणालो, “ तुम्ही मुली फार हलक्या बुवा. बरं चल, चहा आण झटपट. ”

आणि खरच तिनं दोन मिनिटांत चहा करून आणला. फारशी कांहीं खुश झाली नाही ती माझ्यावर. कशी होणार ? बॉक्सची तिकिट काढून माझ्याबरोबर सिनेमाला येण्याचा तिचा बेत होता. आणि तो मी असा उधळून लावला. ज्या सुखाच्या अपेक्षेनं ती आज माझ्याकडे पहात होती ते मुख समोर असून डोळ्यांदेखत चालतं होत होतं. ती नाखुश झाली. नाखुशीनेच मला दारापर्यंत पोचवायला आली व म्हणाली “ आतां कधी येणार ? ”

मी जरा नरम सुरांत म्हणालो “ तूं म्हणशील तेव्हां. उद्यां येऊं ? ”

“ हो या. किती वाजतां याल ? ”

“ तूं म्हणशील तेव्हां. उद्यां आपण सिनेमाला जाऊं. ” तिचा चेहरा थकाएकी आनंदी होण्याएवढी ती मूर्ख नव्हती. चेहरा बदलला. पण ती

आश्चर्यानि मूढ होऊन गेली. जो गृहरथ अध्यां तासापूर्वीं एवढा तोडून बोलला, तोच गृहस्थ “तू म्हणशील तेव्हां येईन. आपण सिनेमाला जाऊ.” ही भाषा बोलतो तरी कसा, अस तिला वाटल असल्यास त्यांत मुळांच नवल नव्हत. पण आपल्या आश्चर्याला मात्र तिन शब्दांच रूप दिले नाही. आश्चर्याचे भाव तिन आंतल्या आंत गिळून टाकले. चेहरा तिन नेहमीसारखा केला. आणि नुसत म्हणाली “बर या. मी वाट पहाते तुमची. ”

मला वाटत तिला वाटल असेल की, आपण आपल आश्चर्य बोलून दाखविल आणि तेवढ्यानच यांची मर्जी गेली तर उद्यांच्या बेतावरहि पाणी पडायच. म्हणून आपल आश्चर्य तिन प्रगट केले नाही.

मी हसतमुखान तिचा निरोप घेऊन निघालों आणि जातां जातां माझ्या मनांत आले किती स्वाभिमान शून्य आहे ही ! हिच्या जागी मी असतो तर ? असल्या लहरी माणसाचा मला खरच राग आला असता. आणि त्याच्या लहरीपणाचा जाब मी त्याला त्याच्या तोंडावर विचारला असता. पण सुमित्रेन तें कांहीं केले नाही. माझ्या लहरीपुढें तिच्या आर्जवशक्तीची मात्रा चालत नव्हती. आजचा डाव मी जिंकला होता. प्रत्यक्ष बोलून दाखविले नाही तरी सुमित्रा मला कृतीनें शरण आली होती. मला फक्त एवढेच हवें होत. आज मी माझ्या मनासारखे केले होते. खेळणें आज मला दूर फेकून द्यायचें होतें. उद्या मी तें जवळ घेणार होतो. आणि तें मला आज शभर टक्के जमले होते. खेळाचें तंत्र एकदरीत मला अवगत होत होतें. माझा मीच माझ्यावर खुश झालों. आणि शीळ घालीत मी घरांत पाऊल टाकले.

दुसऱ्या दिवशीं मी सुमित्रेकडे गेलों. एका इगर्जी चित्रपटाला जाण्याचा माझा विचार होता चित्रपट दुपारी सव्वातीनला होता. तिकिट मी सकाळीच रिझर्व करून ठेविली होती. सुमित्रेला बरोबर घेऊन गेल्यावर तिकीट काढण्यांत मला वेळ घालवायचा नव्हता. शिवाय तिकिट बॉक्सची काढायची होती. पैसे किती खर्च होणार याची मला परवा नव्हती. आज मी सुमित्रेला खुश करायच ठरवलं होतं. तीनला सात आठ मिनिट कमी असतांनाच मी तिच्या घरापर्यंत आलों होतों. तिची आई काय म्हणेल, तिला माझ्याबरोबर पाठवील किंवा नाही याची मला शकाच होती. पण मी पहातों तों सुमित्रा कपडे घालून तयारच दिसली. गॅलरीत उभी राहून माझी वाटच पहात होती. ती निळ पातळ नेसली होती आणि तसलाच ब्लाऊझ तिन अंगात घातला होता. सिनेमाला माझ्याबरोबर जायचं आहे या एवढ्या कल्पनेनच तिच्या मनऱ्या पाकळ्या फुलून गेल्या होत्या. माझी वाट पहात ती उभी होती. मला पहाताच ती दार उघडायला आली. मी बाहेर जिन्याच्या शेवटच्या पायऱ्या चढत होतों, तेव्हाच मला तिच्या गाण्याची गुणगुण ऐकू आली. “ नाही मी बोलत नाथा, नाही मी बोलत नाथा. ” मला हसू आलं. ती ओळ, ओळीचा अर्थ, आणि सुमित्रेचा आवाज या साऱ्या गोष्टी मला आवडल्या होत्या. ऐकाव्याशा वाटत होत्या. एकदम कसला तरी मधुर सुवास दुरून यावा आणि त्याच सुख व्हाव तसं चाटलं मला. ‘ नाही मी बोलत नाथा ’ ही ओळ सुमित्रेनं म्हटलेली आपण ऐकावी, पुन्हां पुन्हां ऐकावी असं वाटलं. दाराच्या बाहेरच क्षणभर उभा राहिलों.

पण दुसऱ्याच क्षणीं दरवाजा उघडला गेला. दोन्ही दारं उघडून तिने थोडंसं बाहेर डोकावल्यासारखं केलं. तों मी अगदीं समोरच उभा. अगदीं जवळच उभा. मी दरवाज्यापर्यंत येऊन उभा असेन याची तिला कल्पना

नव्हती. मी दाराशीं येऊन पोंचण्यापूर्वीच दार उघडावं ही तिची मनीषा. त्यामुळेच ती मोकळेपणाने म्हणत होती, “ नाही मी बोलत नाथा. ”

आणि तें मी ऐकलं. तिच्यासमोरच उभे राहून ऐकलं. मी हसलों; आणि ती एकदम लाजली. मी म्हणालों, “ कोणचं गाणं म्हणत होतीस ? ”

“ इश् ! ”

“ इश् काय ? इश् हें गाणं म्हणत होतीस ? ”

“ म्हणत होतें आपलं असंच नाटकातलं गाणं. ”

“ आज बोलणार नाही वाटत आमच्याशीं. ” मी म्हणालों.

“ न बोलायला काय झाल ? ”

“ आता तर तू म्हणत होतीस, नाही मी बोलत नाथा. ”

“ इश् ! तुम्हाला नाही काही तें. काहीतरीच बोलू नका. दारांतच का उभे रहायचं आहे ? आत या ना. ”

मी आत आलों. म्हणालो, “ किती वाजले तें माहीत आहे ना ? परवानगी काढली का ? ”

“ हो काढली. ”

“ कोणी काही हरकत घेतली नाही ? ”

“ नाही. त्यांना कल्पना आहे सगळी. आणि त्यांचा विरोध नाही मला. ”

“ कसली कल्पना ? आज हें तू काय नवच बोलते आहेस ? ”

“ नवें नाही अन् जुनं नाही. आत्ता नाही सागत. मग सागेन सगळं. आधीं जाऊ या आपण. सिनेमा किती वाजता आहे ? ”

“ सव्वा तीनला. ”

“ मग जाऊं या आपण. उशीर नको व्हायला. ”

असं ती म्हणाली आणि आम्ही जायला निघालों. जिना उतरताना तिच्या लुसलुशीत बोट्यांत मी माझी बोट अडकवली होती. अगदीं एका चालीत आम्ही जिना उतरत होतो. क्षणभर असं वाटलं की तिच्या पायांनी मी चालतो आहे आणि ती माझ्या पायांनी चालते आहे. दुसऱ्या क्षणीं तर आम्ही चालतो आहोत हें सुद्धा आम्ही विसरून गेलों. पुढे

मिळणाऱ्या निवान्त सहवासाच्या सुखाच्या कल्पनेन आमच्या व्यक्तीमत्वाचा एकमेकांच्या व्यक्तीमत्वात एवढा लय झाला होता की वास्तव जगाचा जणु आम्हांला विसर पडला. भर दिवसा, इतके लोक ज्या वाड्यांत रहातात त्या वाड्याच्या जिऱ्यातून एकमेकांना विलगून चालण वर नाही एवढ्या साध्या गोष्टीचा, माझ्यासारख्या आता सावध माणसाला सुद्धा विसर पडला. हा प्रभाव आमच्या त्या तारुण्याचा होता. हा विसर आमच्या त्या तरुण सुलभ मनान पाडला. आम्हीक्षणमात्र जगाला विसरलों, आणि एकमेकांना विलगून एका चालीत जिना उतरू लागलों.

पण जग आम्हाला कुठे विसरल होतं ? दुसरा जिना अर्धा उतरतो न उतरतो तों काखेत वर्तमानपत्राची गुडाळी घेतलेला, अगाला कोटाच कापड लपेटलेला, मलीन चेहऱ्याचा, चांदीच्या काड्यांचा चष्मा डोळ्याला लावलेला, असा एक उंचाडा, किडकिडीत माणूस, भिंगाच्यावरून पहात पहात तिरका तिरका जिना चढत वर आला. आणि कांहीहि कारण नसताना त्यान मला धक्का दिला. आणि वर ' सॅरी ' म्हणून मोकळा झाला. मी जागा झालों. आणि सुमित्रा शुद्धीवर आली माझा हात तिने सोडून दिला. आणि पुढच्या पायऱ्या ती एखाद्या तिऱ्हाइत माणसासारखी उतरू लागली. जसा काही मी तिच्या बरोबर नव्हतो, आणि तिची माझी ओळखसुद्धा नव्हती.

आम्ही खाली आलों तेव्हां सुमित्रानं सहज वर पाहिल, आणि मला डोळ्यानं खुणावून ती म्हणाली, " वर पाहिलत का ? "

" काय आहे वर ? "

" आत्तां जिऱ्यांत उभा असलेला तो माणूस गॅलरीत उभा राहून पहातो आहे. असा काय पहात होता हो तो मगशी आपल्याकडे ? "

" त्याला हेवा वाटत होता आपला. "

" तो काय म्हणून ? "

" त्याच्या आयुष्यांत या सुखाचा अनुभव त्याला मिळाला नसेल. ज्यांना हे सुख मिळत नाही ते असेच पहातात इतरांच्याकडे. मनातून ते जळत असतात. या सुखाला पारखे झाल्यामुळे आंढून तडफडत असतात..

म्हणून दुसऱ्याचा तिरस्कार करतात. आणि आपल्याला सोवळे, नीतिमान म्हणवून घेण्याची खटपट करतात. ”

बोलता बोलतां आम्ही चौकांत आलों. सुमित्रा अजूनहि मागें वळून पहात होती मी म्हणालों, “ अजून काय मागें पहाते आहेस ? ”

“ तो समघ येतोय का पहाते. ”

“ वेडीच आहेस. तो कशाला मागें येतोय ? आणि मी आहे ना बरोबर ? मी असल्यावर भीति कशाची वाटते आहे तुला ? मागल्या भीतीन मागें वळून पाहतां पाहता पुढचा रस्ता पहायच तूं विसरतेस आणि पुढचे धोके तुला समजत नाही. ”

“ मग काय करू ? ”

मी तिचा हात धरून तिला ओढीत म्हणालों, “ मी तुला नेईन तिकडे चल. विचार करूं नकोस. ”

“ बरं. ”

मी एक टक्की बोलावली. आणि आम्ही दोघ गाडींत बसलों. गाडी सुरू झाली. सुमित्रा गाडींत मला अगदी बिलगून बसली होती. कांहीं बोलत नव्हती. एखाद्या मारून गेलेल्या माणसासारखी तिची अवस्था झाली होती. मी म्हणालों “ काय पहातेस ? ”

खाली पहात ती म्हणाली “ कांहीं नाही. ”

“ बोल ना. ”

“ काय बोलू ? बोलावसुं नाही वाटत. ”

“ मग काय वाटतं ? ”

“ तें नाही मला सांगतां येत. ”

“ जिन्यांतल्या त्या बुद्धकाचा विचार करतेस ? ”

“ शी ! त्याची नको आठवण आतां. ” ती पुन्हां गप्प बसली. मीही कांहीं बोललो नाही. एक हात मी तिच्या पाठीवरून मगें सोडला होता आणि दुसरा हात मी तिच्या हातांत गुंतवला होता. मनाला मोठे सुख होत होत.

गाडी कपात थिएटरपाशी थांबताच आम्ही खाली उतरलों. तिकिटं काढलेलीच होती. त्यामुळे तिकिट ऑफीसपाशी थांबायचा प्रश्नच नव्हता. पण चित्र पहात मी उभा होतो. इंद्रजी सिनेमा होता. उत्तान चित्रांची नुसती परेड लागली होती. उन्मादाच अगदी उघड उघड प्रदर्शन होतं तें. माझ्या कोटाची चाही ओढीत ती म्हणाली, “आत जाऊं या. इथे नको उभं रहायला.”

“का ?”

“आणखी कुणी तरी भेटायच.”

मी “बर” म्हणून निघालों तों समोरून तिची मैत्रीण हसत खिदळत येताना दिसली. “अय्या ! सुमित्रा, तू इकडे कोणीकडे ?”

माझ्याकडे चमत्कारिक नजरेन पहात हातातली लाल रंगाची ती भडक पर्से या हातातून त्या हातात नाचवीत तिन विचारल. आपण फार अलड आणि फुलासारख्या निष्ठाप आहोत अस दाखवायचा तिचा प्रयत्न होता. तरुणी होऊन लहान सुलीसारख वागायची कित्येकींना हौस असते. मनातल्या मनात मी तिला मूर्ख असा शेर मारला.

सुमित्रेन तिच्या प्रश्नाला उत्तर दिलं नाही आणि तिला प्रश्न केला, “तू सिनेमाला आलीस वाटत ?”

“हो. हा माझा भाऊ. रमेशदादा.”

“अस होय ?” असं म्हणून सुमित्रेन तिच्या त्या रमेशदादाला नमस्कार केला. मी आपला थोड्या अंतरावर तिसरीकडेच पहात बेफिकीर-गणान उभा होतो. मला ती माणसच आवडली नाहीत. पण ती बया स्त्रावरी होती. आपला काडीसारखा हात नाचवीत, आपल्या खप्पड वेड्याची मान उचावीत तिनं सुमित्रेला प्रश्न केला, “हे कोण बरोबर ? ओळख करून नाही दिलीस ती ?”

“माझे मित्र आहेत ते प्रभाकर...”

“अस्सं अस्सं !” असं म्हणत ती आपल्या रमेशदादाबरोबर निघून गेली. गेली तरी परतून माझ्याकडे पहात होती. “पाहिलंत ?”

“काय ?”

“ हें अस कोणी वाटेंत भेटलेल मला आवडत नाही. ”

“ कां ? ”

“ कां काय ? उगीच चर्चा नको. चित्र पहात उभं रहायचं नाही. जाऊ या आपण. ”

“ अग हे नेहमी असच होत. नको असलेल्या गोष्टीच फार घडतात. ज्या वेळीं आपल्याला कोणी भेटायला नको असेल तेव्हां हटकून माणस भेटतात. ”

आम्ही बोलत बोलत एव्हाना बोंवसपर्यंत आलों होतो जागा दाखवणारान आम्ही आंत गेल्याबरोबर बोंवसचा पडदा ओढून घेतला. आणि सिनेमाची वेळ झालेली असल्यामुळे थिएटरांत अधार झाला. पडद्यावर जाहिराती सुरू झाल्या. आम्ही आमच्या जाग्यावर बसलों होतो. माझी खुर्ची मी सुमित्राच्या खुर्चीजवळ ओढून घेतली. समोर डोकावून पाहिल तों आमच्या समोरच्या तीनचार रांगा रिकाम्याच होत्या. सुमित्रा म्हणाली, “ कोण आहे ? ”

“ कोणी नाही. ”

मी तिचा हात हातांत घेतला. तो किंचित थरथरत होता. मला वाटत तिची छाती धडधडत होती. भीतीन नव्हे. पण अधार झाला होता. आणि भोवताली माणस असली तरी एक प्रकारचा एकान्त आम्हाला मिळाला होता. असा हा एकान्त आम्ही प्रथमच अनुभवीत होतो. समोरच्या पडद्यावरचा प्रकाश आमच्यापर्यंत येऊन अधिक झाला होता. पण तेवढ्या त्या प्रकाशांत आम्ही एकमेकांना दिसत होतो. तिची हनुवटी वर उचलित मी म्हणालों “ सुंदर दिसतेस. ”

सुमित्रेन मान आणखीच खाली केली. मी सारखा तिच्याकडे पहात होतो. तिच्या हातावरून, पातळ्यावरून हात फिरवीत होतो. मी तिच्या कानाशी तोंड नेत अगदी हळू म्हणालों “ हें पातळ तुला सुंदर दिसतं. ”

“ खरंच ? ” डोळ्यांच्या पापण्या वर सरकवीत तिन विचारलं. माझ्या गळ्यांत आपले हात घासून, माझ्या दृष्टींत आपली दृष्टि मिसळून ती म्हणाली “ मी आवडतं तुम्हांला ? ”

“ हो. खरंच आवडतेस. थाव. पाठ कर माझ्याकडे. ” आणि मी माझ्या खिशांतून मोगरीच्या कळीची सुंदर, नाजूक वेणी काढली. आणि तिच्या केसात अडकवून मी म्हणालों “ वेणी छान दिसते तुला. ”

आणि आपल्या केसात आधीच खोवलेल गुलाबाचं फूळ तिने माझ्या कोटाच्या बटनहोलमध्ये अडकवीत म्हटल “ कसं दिसतं आहे ? ”

मी नुसता हसलों. तिच्या गालावर हळूच ओठ टेकले. तिला हृदयाशी आवळून धरली. आणि तिच्या त्या सुकुमार पातळ ओठांचं मी चुंबन घेतलं, समाधानानं तिने डोळे मिटले. आणि माझ्या खांद्यावर मान टेकली. माझ्या छातीवरून हात फिरवीत राहिली. सगळा सकाच आतां दूर झाला होता. शृंगार सुलभ लजा वाटत होती. तेव्हा ती भारी सुखाऊन गेली होती. जगाला विसरली होती. स्वतःला विसरली होती. आणि माझ्या निकट सहवासाचं सौख्य ती बेभानपणान उपभोगीत होती. आपण सिनेमा पहायला आलों आहोंत याचीसुद्धा तिला विस्मृति झाली होती.

माझीसुद्धां अवस्था जवळ जवळ तशीच झाली होती. स्पर्शसुखाच्या राशीत मी सुखावून गेलों होतो. पण तरी भानावर होतो. त्या सौख्यांत भर घालणारी दृश्यं सिनेमांत समोर दिसत होती. तिकडेसुद्धां सुमित्रा पहात नव्हती. आम्ही नाहीतरी सिनेमा पहायला थोडेंच आलों होतो ? आलिंगन आणि चुंबनाचा सीन आला की मी तिला तो दाखवीत होतो. जणुं काहीं तो प्रश्नच मी तिला करीत होतो आणि त्याचं उत्तर म्हणून ती मला मिठी मारीत होती.

संबंध सिनेमांत आम्ही फक्त एवढीं दोन प्रकारचींच दृश्यं पाहिलीं. मध्यंतर आला तेव्हां आम्ही साळसुदासारखे बाजूला सरकून बसलों. दोन ग्लास सरबत घेतलं. आणि अर्धा अर्धा ग्लास पिऊन झाल्यावर मी तिला म्हणालों, “ सरबत कसं आहे ? ”

“ छान आहे. ” आणि तिने आणखी एक घोट घेतला. मी म्हणालों, “ हें जास्त गोड आहे. माझा ग्लास दूं घे आणि तुझा मला दे. ”

माझा ग्लास आपल्या ओठांना लावीत ती म्हणाली, “ खरंच, हें जास्त गोड आहे. ”

“हैं सुदां” अस मी म्हणालों आणि आम्ही एकमेकाकडे पाहून हंसलों. तेवढ्यात सिनेमाच मध्यन्तर सपलं. पुन्हां काळोख झाला. ग्लास-वाला ग्लास घेऊन गेला. पडद्यावर जाहिराती सुरू झाल्या. आणि आम्ही पुन्हा सगळ्या जगाला विसरलों. स्वतःला विसरलों. पण या वेळी आता वेळ सपणार याची जाणीव होती. दर दहा मिनिटाला सुमित्रा विचारी “किती वाजले ?”

पधरा मिनिटच उरली, तेव्हा सुमित्राच्या डोळ्यांदून पाणी वाहू लागलं. आपण दूर होणार याचं तिला दुःख होत होत. “आता पुन्हा कधी येऊ आपण जवळ ?”

तिच्या वेदना तिच्या स्वरांदून व्यक्त होत होत्या. उत्तरादाखल मी तिचे अश्रु पुसले. “मी तरी काय सांगणार आपण कधी जवळ येऊ तें ?”

आणि काय असेल तें असो. असा प्रश्न करून तिनं पुढची ग्वाही मागावी हें मला आवडलं नाहीं. हातांत असलेली घडी उपभोगायची एवढंच माझं ध्येय होतं. सिनेमा संपला तसे आम्ही बाहेर आलों. माझ्या वृत्तींत फारसा फरक पडला नव्हता. पण सुमित्रा भारी खिन्न दिसू लागली. विरहाच्या कल्पनेनं तिच्या मनावर उदाधीनतेची छाया पसरली. मघाशी घरून निघताना जो उत्साह तिच्या चेहऱ्यावर चालण्या बोलण्यांत दिसत होता तो अगदीं मावळून गेला. ती म्हणाली “आपण बंडगार्डनवर जाऊन बसू या थोडावेळ. मग घरीं जाऊ या.”

मी “बर” म्हणालों आणि आम्ही बंडगार्डनच्या एका झाडाखाली जाऊन बसलों. जमिनीवर रेवोटथा काढीत ती विचार करीत होती. कांहीं तरी महत्वाचा विचार तिच्या मनांत घोळत होता. कांहीं तरी बोलण्यासाठी शब्द जिभेच्या टोकावर येत होते. आणि तिथूनच ते परतत होते. तिचा निश्चय होत नव्हता कीं धीर होत नव्हता कोण जाणे ! पण थोडा वेळ नुसत्या स्तब्धतेत गेला. मी नुसती तिची अस्थीर वृत्ती पहात होतों. कांहीं बोललो नाहीं. ती काय बोलणार याची मला हळू हळू कल्पना येऊ लागली होती. पण मला कोणत्याहि प्रकारचा गंभीर विषय नको होता. जे तिच्या मनांत घोळत होतं तेंच मला टाळायचं होतं. मी शिथिल, थोडी

वृत्ती चाळवली नाही. तिला उत्तेजन दिले नाही की तिचा विचारभंगही केला नाही. आलसपणाने तिच्याकडे वाहू लागलो. मगाशी जेवढे आम्ही जवळ आलो होतो तेवढे आतां दूर गेल्यासारखे वाटू लागले. तिच्या मनांत घोळत असलेल्या विचारांची मला चाहूल लागली होती. आणि ते विचार तिन करावेत हे मला आवडत नव्हत.

पण माझ्या मनातला हा पालट त्या वेढ्या मुलीच्या लक्षांत आला नाही. आणि कसा यावा ? थोड्या वेळापूर्वी ज्या तरुणाच्या खांद्यावर आपण विश्वासाने मान टाकली, आणि ज्याने आपल्या हाताने कसांत वेणी गुफली, सरबताच्या ग्लासाची ज्याने अदलाबदल केली तो प्रेमळ तरुण आपल्या विचारांची उपेक्षा करीत असेल, आपल्याकडे इतक्या तिन्हाइत नजरेने पहात असेल याची कल्पना तिला कुठून येणार ? तिच्या डोळ्यासमोर मगाचेच प्रसंग सरकून जात होते. अजून त्याच त्या मादक वातावरणाची धुंदी तिची उतरली नव्हती. माझ्याकडे पहात अखेर मनाचा निश्चय करून ती म्हणाली “ एक विचारायच आहे तुम्हाला. ”

“ काय ? ”

“ वास्तविक तुम्हीच मला विचारायचं. जे मी आतां तुम्हाला विचारणार आहे ती गोष्ट आज ना उद्यां तुम्ही मला विचाराल अशी वाट मी पहात होतं. पण वाट तरी किती पहायची ? म्हणून आतां मी ठरवले की आपणच विचारायचं. ”

“ काय ? ”

“ अस हे किती दिवस चालायचं आहे ? ”

अगदी बरोबर हाच प्रश्न मला सुमनने केला होता. असं वाटलं की सुमित्रेच्या सुखाने सुमनच बोलते आहे. मी स्वतःला सावरलं. म्हणालो “ अस म्हणजे कस ? ”

“ हें चोहून भेटणं, कायम विरहांत रहाणं आणि कोणी पाहील की काय, कोणी विचारील की काय या भीतीने अर्धं मेल होणं या गोष्टींचा मला आतां कंटाळा आला आहे. ”

“ मला वाटतं आपण भेटणं बंद करू या मग. ”

“ हा काय उपाय आहे त्या वरचा ! ” ती माझ्याकडे खोठ्या रागाने पहात म्हणाली. तिला वाटलं मी विनोद केला. अजूनहि माझ्याकडे पाहण्याची तिची भावना आपलेपणाची, किंबहुना नवरा बायकोच्या नात्याची होती. त्या हकान ती माझ्याकडे पहात होती. आणि वागत होती. मी विचारलं “ मग कोणचा आहे ? ”

“ आपण लग्न करू या. हा चोरटेपणा नको. कायदेशीर असाव सारं काही. तुमची प्रेयसी म्हणून चोरून भेटण्यापेक्षा व लोकांच्या चेष्टेचा विषय होण्यापेक्षा तुमची पत्नी म्हणून उघड उघड मिरवण्यात आणि अभिमानाचा विषय होण्यात मला धन्यता वाटेल. कधी करायचं लग्न ? ”

“ लग्न ? ”

“ हो. तुम्हांला अवघड काय वाटलं त्यांत ? माझ्या घरच्या वडील माणसांची परवानगी आहे मला. तुम्हाला काय वाटलं की माझे आई-वडील विरोध करतील आपल्या लग्नाला ? तसे नाहीत बर का ते. फार समजस आहेत ते. माझ सुख तेंच त्याचं सुख अस समजतात ते. आईनच मला काल रात्री विचारलं. ”

“ काय विचारलं ? ”

“ तें निराळ कशाला सागायला पाहिजे ! ” ती म्हणाली, “ प्रभाकरवर तुझं प्रेम आहे का ? आम्हांला जावई पसत आहे. मी विचारू का प्रभाकरना ? ”

“ मग तू काय सांगितलस ? ”

“ मी काय सांगेन याची तुम्हांला कल्पना नाही ना ? तुमचं जें उत्तर तेंच माझ उत्तर ”

“ माझं उत्तर तुला माहीत आहे ? ”

“ नसायला काय झालं ? जी माणस मनान एक असतात त्यांची उत्तरं एकच असायची. माझ्यावर प्रेम नाही तुमचं ! ”

“ कुणास ठाऊक ! ” मी म्हणालों.

“ माझ्याशी लग्न करायची इच्छा नाही तुमची ! ”

प्री...६

“ तसं मला कांहीच सांगता येत नाही सुमित्रा. ”

“ म्हणजे काय प्रभाकर ! माझी थट्टा करतां तुम्ही ! आपण इतके हिंडलों, फिरलों, जवळ आलों, एकमेकासाठीं छुरलों, तळमळलों, आणि इतकं सगळं झाल्यावर आपण लग्न नाहीं करायचं ! माझ्यावर तुमचं प्रेम आहे की नाहीं हें माहीत नाहीं तुम्हांला ! माझ्याशीं तुमची लग्न करण्याची इच्छा नाहीं ! ”

“ हें पहा, प्रभाचा मारा करून मला भडावून सोडून नकोस. मला थोडा विचार केला पाहिजे. आजपर्यंत या गोष्टीचा विचारच मीं केला नव्हता. विचार केल्याशिवाय तुझ्या प्रभाचं उत्तर मला देतां यायचं नाहीं. ”

थोडा वेळ कोणीच कांहीं बोललों नाहीं. खरं म्हणजे मी तिला लगेच “ लग्नाची गोष्ट माझ्या हातून होणार नाही ” असं सांगणार होतो. पण आम्ही नुकतेच सिनेमा पाहून आलों होतो. माझ्या जवळ येण्याची तिची ती धडपड एकदम कशी मोडून काढावी हें मला समजत नव्हतं. म्हणून मी तिला स्पष्ट असं कांहीच उत्तर दिलं नाहीं. काय करावं ! आत्तांच सांगावं कीं कालान्तरानं सांगाव याचा मी विचार करीत होतो. असं वाटलं कीं आत्तांच हिचा उत्साह भंग करू नये. पण ती फार अस्वस्थ झाली होती. मी तिच्याशीं लग्न करणार आहे हें गृहीत धरून, याची खात्री बाळगूनच ती माझ्याबरोबर सिनेमाला आली होती. माझ्याबरोबर फिरायला आली होती. मी असं कांहीं बोलून याची तिला कल्पना नव्हती. पण मी प्रत्यक्षच जेव्हां असं म्हणालों तेव्हां ती फार बेचैन झाली. खरं म्हणजे माझ्याकडून तिला लगेच उत्तर हवं होतं. मलाहि या नाटकाचा प्रवेश संपवायला फारसं कांहीं वाटणार नव्हतं. पण मीं आपणहून ती कठोरता स्वीकारली नाहीं खरी. मात्र हिला नकार द्यायचा ही गोष्ट माझ्या मनांत अगदीं स्वच्छ, स्पष्ट होती. जी गोष्ट, ज्याला आम्ही प्रेम म्हणतो, ती गोष्ट केवळ मृगजळ आहे हें मला अनुभवानं पक्कं माहीत होतं. तें मृगजळ आपणहून समोर आलं तरी मला तें नको होतं. प्रेम ही चीज किती फसवी असते याचा अनुभव घेऊनहि अखेर आपण प्रेमविवाह केला हा कळक मला नको होता. दुसरी गोष्ट अशी कीं आत्तां, क्षणभर

हिला वाईट वाटेल, मनःस्ताप होईल, पण मग पुन्हां ही आपल्या वळणा-
 चर जाईल. कुणाशी तरी सुमन सारखंच लग्न करील. आणि मागल्या
 गोष्टी जशा मी विसरलों तशा तीही विसरेल. क्षणभर तिला दुःख होऊं
 नये म्हणून मी मला नको असलेली गोष्ट जन्माची लादून घेऊं कीं काय ?
 क्षणभर नाही तर काय ? आयुष्याच्या दृष्टीन विचार केला तर हें
 होणारं दुःख क्षणभरच होय. सुमननं मला फसवल तेव्हाच मी ठरवून
 टाकलं होतं कीं आयुष्य उपभोगायचं. स्त्रीकडे केवळ एक उपभोग्य वस्तु
 म्हणूनच पहायचं. खेळण्यासारखीच तिला जवळ करायची किंवा दकलून
 घ्यायची. आणि मला जो मनःस्ताप सोसावा लागला तो ताप एखाद्या
 तरी मुलीच्या कपाळावर आपण लिहून ठेवायचा. थोडे दिवस तरी या
 अपेक्षाभंगाचं, प्रेमभंगाचं दुःख मुलीच्या जातीला भोगायला लावलंच
 पाहिजे. योगायोगानं सुमित्रा माझ्या आयुष्यांत आली; आली तशी निघून
 गेली पाहिजे. गेली नाही, मला जास्त त्रास देऊं लागली तर मी तिला
 घालवून देईन. माझं आयुष्य, ही माझ्या हक्काची गोष्ट होती. त्यांत वाटेल
 त्यानं गर्दी करावी हें मला मुळींच पसन्त नव्हतं. आयुष्यांतल्या सर्व
 घटनेकडे तात्पुरतं म्हणून पहायचं हें माझ आता निश्चित होतं. सुमित्रा
 मला नकोशी झाली होती असं नाही. माझ्या आयुष्यांत ती आणखी
 राहिली असती तरी मला चालली असती. तिचा पाहुणचार मी आणखी
 कांही दिवस केला असता. पण प्रेम आणि लग्न यांची मूर्ख बडबड सुरू
 करून माझ्या आयुष्यावर जेव्हां तिची मजल आली,
 तेव्हां मी विचार करूं लागलों कीं या प्रकरणाला आता केव्हां तरी विराम
 दिला पाहिजे. फक्त केव्हां घ्यायचा ? आज ? उद्यां ? परवां ?

मी विचार करीत होतो. मनांतल्या मनांत एक मूर्ख मुलगी म्हणून
 तिच्याकडे पहात होतो. पण तिला चैन पडत नव्हतं. थोड्या वेळानं ती
 मला पुन्हां म्हणाली, “ चार दिवसांनीं विचार करून जें सांगणार तेंच
 आज सांगा. मरण उद्यांवर दकलेलं सहन करण्यापेक्षां मला आजच मरूं
 द्या. खरंच सांगा, आपण इतके दिवस एकमेकांच्या सहवासांत घालवले,
 पतिपत्नी या नात्यांतच जो निकट संबंध शोभेल तो आपण ठेवला.

एकमेकांच्या भेटीसाठीं झुरलों. आणि एवढं होऊनहि तुम्हांला वाटत नाही कीं आपलं सुमित्रेवर प्रेम आहे ? ”

“ नाही वाटत. ”

“ कां नाही वाटत ? मग या सान्या गोष्टी तुम्ही माझ्याशीं कां केल्यात ? हे निकटचे संबध कोणत्या नात्यांत असतात तें माहीत नाही तुम्हांला ? खरच प्रभाकर, अशा पध्दतीन वागूनहि तुम्ही माझ्यावर प्रेम केलं नाहीत ? ”

“ नाही केल. प्रेम या शब्दावर, आणि प्रेमाच्या भावनेचा तू जो अर्थ समजतेस, तसल्या भावनेवर माझा मुळींच विश्वास नाही. ”

“ खोटं बोलतां तुम्ही माझ्याशीं जर लग्न करायचं नव्हत तर तुम्ही माझ्या इतके जवळ कां आलात ? ”

“ तू येऊ दिलस म्हणून ”

“ म्हणजे ! तरुण मुलगी म्हणजे तुम्ही काय खेळण समजतां ? नुसतीं मौज समजता ? ”

“ तुला राग येईल सुमित्रा, पण तरुण स्त्रीकडेच काय, पण तिच्या सबध आयुष्याकडे मी एक खेळण म्हणून पहातो. तात्पुरत म्हणून पहातो, मौज म्हणून पहातो. यापेक्षां गभीरपणान मी कधींच पहात नाही. ”

“ पण तुमचा हा दृष्टीकोन तुम्ही मला आधीं कां नाही मागितलान ? ”

“ तूं विचारला होतास का कधीं ? अशा कांहीं विषयावर बोलण्यापेक्षा आपण दोघे एक आहोंत या तुझ्याच समजुतीवर तू खुश होतीस. माझा दृष्टीकोन तूं तेव्हा विचारला असतास तर मीं तुला जरूर सांगितला असता. ”

“ आपण दोघे एक आहोंत, आपण दोघे पति पत्नी आहोंत अशा भावनेनें वागला नाही तुम्ही कधीं ? ”

“ मुळींच नाही. उलट याला विरोध करणाऱ्या गोष्टीहि मीं केल्या आहेत. मी चुकूनसुध्दां तुझ्याजवळ प्रेमाची, लग्नाची, किंवा आपण दोघे एक असल्याची गोष्ट बोललो नाही. ”

“ बोलला नाहीं, पण वागणुकीनें फसवलंत मला. ”

“मी नाही फसवल. तूं फसलीस त्याला मी काय करूं ?”

“मग स्त्री पुरुषांच्या या निकट संबंधाला तुम्ही पतिपत्नीचं नातं नाही समजत ! माझ्याशीं तुम्ही इतकी लगट केली.....”

तिच्या आवाज चढला होता. मी म्हणालों “हळूं बोल. लोक ऐकतील. पण लगट तूं केलीस माझ्याशीं. मी नुसतं उत्तेजन दिलं तुला. कधी कधी तें सुद्धा दिलं नाही. तूं मला आवडत होतीस. ”

“मी आवडत होते ना तुम्हाला ! मग लग्न कां नाहीं करायचे प्रभाकर ! ”

“आवडत होतीस. पण म्हणून काय झालं ? स्त्रीकडे मी केवळ स्त्री म्हणून पहातो. स्त्रीला पुरुष आणि पुरुषाला स्त्रीचं आकर्षण असतं या पालिकडे त्याला काही अर्थ नाही. माझा दृष्टीकोन हा असा आहे. ”

“मग माझ्याशीं लग्न करणार नाहीं तुम्ही प्रभाकर ! ”

‘इतकं मी सांगितल्यावरहि माझ्याशीं लग्न करण्याची इच्छा आहे तुला ! ’

“हो. ”

“आश्चर्य आहे ! ”

“आश्चर्य नाही. ज्याच्या बरोबर मी अनेकदा हिंडलें, ज्याचा हात मी एकदा हातात धरला, पती या नात्यानं मी ज्याच्या खाद्यावर हजारो वेळां विश्वासानं मान टाकली, त्या पुरुषाशिवाय दुसऱ्या पुरुषाचा स्पर्श मला कल्पनेत देखील दुःसह वाटतो. ”

पुन्हां मला सुमनची आठवण झाली. मनांत हसलों मी. उबड कांहींच बोललों नाही. ती मात्र बोलतच होती. सुमनसारखीच सुमित्रा या प्रेमाच्या वावटळीच्या भोवऱ्यात सापडली होती. तें वारं कानात शिरलेल्या मुलीमग असंच बोलतात. आपल्या भावना आणि विचार हे दगडाप्रमाणें स्थिर आहेत असंच त्या समजत असतात. पण मला माहीत होतं. आणखी कांहीं दिवसांनीं सुमित्रा, माझ्यावर केलेलं हेंच प्रेम दुसऱ्या एखाद्या पुरुषावर करूं लागेल. अगदीं पहिल्या इतक्याच उत्कटतेनं. असंच असतं ना हें प्रेम ! जे एकदा एकावर केलं तें दुसऱ्यावरसुद्धा करतां येतं ना ! म्हणजे

इतकी कांही महाग वस्तु नाही ही. मग मी तरी हिच्या आग्रहाला, प्रेमाच्या शक्ति लहरीला कां बळी पडूं ?

सुमित्रा म्हणाली “ आतां मी आईला काय सांगूं ? बाबांना काय सांगूं ? माझा भाऊ मला काय म्हणेल ? या साऱ्यांना मी आतां कसे तोंड दाखवूं ? तुमचा मला केवढा विश्वास वाटत होता ! माझा विश्वासघात केलात तुम्ही. माझी थट्टा केलीत इतके दिवस. माणसान वाटलं तर पाहिल्यापासून फटकून वागाव पण जवळ येऊन अशी निर्दय थट्टा करू नये. आई ग. ” असं म्हणून सुमित्रा रडू लागली. मी कांहीच बोललो नाही. स्त्रीच्या अश्रूत आपलं मन विरघळू द्यायचं नाही हा मंत्र मी जपत होतो.

मी घड्याळांत पाहिल आणि म्हणालों “ आठ वाजायला आले. घरी नाही का जायच ? ”

चटकन तिन डोळे पुसले. पदर सावरला. आणि उठून उभी राहिली. मीहि उभा राहिलों तिच्याबरोबर चालायला लागलों. पण ती म्हणाली “ तुम्ही येऊ नका माझ्याबरोबर. ”

“ घरापर्यंत पोचवून देतो तुला. ”

“ आयुष्यांत जिला एकटीनं भटकावं लागणार आहे, तिला घरापर्यंतची तरी सोबत कशाला हवी ? मी जातें. एकटीच जातें. तुम्ही येऊ नका माझ्याबरोबर. तुमची माझी हीच अखेरची भेट. प्रत्यक्ष मी समोर असतांना ज्याला माझा विसर पडला, त्याला ‘ विसरूं नका, आठवण ठेवा ’ असं तरी काय सांगायचं ? मी मात्र विसरणार नाहीं तुम्हाला प्रमाकर. ”

असं म्हणून ती चालू लागली. मी नुसता उभा राहून पहात होतो. मगार्शी ती माझ्या पायांनी जिना उतरली होती. आतां तिचे पाय अगदीं पांमळ्यासारखे जड झाले होते. मगार्शी मी तिच्याबरोबर होतो. आतां ती एकटीच चालली होती. थोड्या वेळांपूर्वी ती सौख्याच्या शिखरावर होती. मविष्य काळांतली स्वप्न ती पहात होती. पण आता दुःखाच्या दरिंत कोसळून पडली. स्वप्नांचीं फुलं...त्यांचा आतां निर्मास्य झाला. मविष्य-

काळाच्या अंधाराच्या राशी तिच्या डोळ्यापुढे धांऊन आल्या. चेहरा अगदी उदास झाला होता. तारुण्याने रसरसलेली तिची देहयष्टी, तिच्यावर जणु रुग्णछाया पसरली. अस आहे हे प्रेम. अशी आहे या प्रेमाची दुनिया, एका क्षणात दुसऱ्याच जगांत नेऊन सोडते. मला सहानुभूति वाटली तिच्याबद्दल. तिची दया आली मला. मनांतल्या मनांत कीव येऊन मी हळहळलो तिच्यासाठी. पण तिच्या बद्दल प्रेम ! तिच्याशी लग्न ! अहो, ज्या गोष्टी या जगात अस्तित्वांतच नाहीत त्यांची अनुभूति माणूस फार तर स्वप्नांत घेऊ शकेल प्रत्यक्ष अनुभव कसा येईल त्याला ! आतां मी स्वप्नांतून जागा झालों होतो. मी नुसता हळहळलों. आयुष्यांतल्या आणखी एका प्रवेशावर पडदा पडला आयुष्यात आलेल दुसर पात्र आतां माझ्या जीवनांतल्या रंगभूमीवर पुन्हां येणार नव्हतं. अस मनाशी म्हणालों, आणि रस्ता चालू लागलों.

मनाला गांभीर्य आलं होतं. मनाशी मी बोलत होतो. घरांत पाहुणे येतात तसे आयुष्यांतहि येतात. चार दिवस आपलेपणानं रहातात. पण तो अनोदकाचा भाग असतो. आपला हिस्सा घेतला की रस्ता चालू लागतो. अस आहे हे आयुष्य !

प्रभाकरपंतांना वाटलं आपण आजहि त्या प्रसंगांत आहोंत. सुमित्रा अगदीं आत्ताच आपल्या डोळ्यासमोरून निघून गेली. तिची ती मोहक आकृति आजहि आपल्या डोळ्यासमोर अगदीं स्पष्ट आहे. कोणाहि रसिक पुरुषाला मोह पडावा, आकर्षण वाटावं असंच सुमित्रेचं व्यक्तिमत्व होतं. आपल्याला तिचं आकर्षण वाटलं, मोह वाटला यांत कांहींच नवल नाही. पण आपण तिच्या मोहांत सांपडलों मात्र नाही, या आपल्या अलिप्तपणाचं त्यांना आजहि कौतुक वाटलं. एकंदरीत आयुष्यांत एक ठोकर खाल्ल्या-बरोबर आपण सावध झालों. नाही तर कित्येक लोक असे असतात की, अनेकवार ठेंचा खाऊनहि त्यांना पुन्हां पुन्हा धोक्यांत पडण्याची संवय असते. चुकीचा उलगडा होऊनहि माणस पुन्हा त्याच त्या चुका करतात. त्याच चुकीचं प्रायश्चित्त आणखी एकदां प्रत्यक्ष भोगल्याशिवाय त्या माणसांना जाग येत नाही. ते जागे थोडाच वेळ असतात. बाकी त्यांचा सारा जन्म झोपेत जातो. असला गाफीलपणा आपण मात्र केला नाही. सुमननं एक घडा शिकवला तेव्हांच आपण साऱ्या स्त्रियांच्याबाबत तो घडा अगदीं तोंडपाठ केला. मनांत अगदीं मुरवून टाकला. आत्मसात केला. भले शाबास ! आयुष्याच तत्वज्ञान आपण लगेच ठरवून टाकलं. सगळं कांहीं तात्पुरतं म्हणून पहायचं. मौज म्हणून उप-भोगायचं. गंमत म्हणून सर्व गोष्टींच्याकडे पहायचं. नवे नवे अनुभव घ्यायचे. जगांत एकच गोष्ट खरी आहे. जगात एकाच गोष्टीला खरी किंमत आहे. जगांत एकाच गोष्टीला महत्त्व आहे. अनुभव ! अनुभव घ्यायचे. अनुभव म्हणजे कांहीं येईल तोच अनुभव घ्यायचा असं नाही. ज्या ज्या गोष्टींचा अनुभव घ्यावा असं आपल्याला वाटत असेल ती ती गोष्ट आपण घडवून आणायची. आपोआप घडण्यापेक्षां आपण स्वतः त्या त्या गोष्टी घडवून आणणं याला महत्त्व आहे. यांत आपलं कर्तृत्व आहे. यांत आपलं कौशल्य आहे. निरनिराळे अनुभव यांचा अर्थ आहे निर-

निराळ्या चवी. सुमनचा अनुभव मला आपोआप आला. नाही तरी पहिला अनुभव माणसाला नेहमी आपणवून येत असतो. पण सुमित्राचा अनुभव मात्र कशा पद्धतीनं ध्यायचा हे माझं अगोदर ठरलेलं होतं. तिची सुमनशील तुलना करून मी तिचा आस्वाद घेतला. सुवास घेतला. त्या सुवासाचा जेव्हा उग्र दर्प आला. तेव्हा मी तें फूलच दूर फेकून दिलं. फुलाना काय ? ती फेकून दिली तरी जोपर्यंत ती टवटवीत आहेत तोपर्यंत ती कोणीही उचलून घेतो. सुमित्रेचं असंच झालेलं असेल. ती कुठं आहे, काय करते.....बाकी ती ससाराशिवाय दुसरं काय करणार ? सुमन-सारखीच ती. नाहीतरी सामान्य माणूस ससारच करतो. दुसरं काय त्याला करता येण्यासारखं असतं ? मी तरी काय केलं ? संसारच केला ना ?

पण तरीसुद्धा सुमन आणि सुमित्रा यांच्या आणि माझ्या संसारांत फरक आहे. सुमनचा संसार तिच्या वडिलानीं तिच्या गळ्यांत बांधला. तिच्या मनाविरुद्ध, तिच्यावर बळजबरी करून गळ्यात बांधला. म्हणजे अनुभव ससाराचाच. पण तो तिच्या मर्जीप्रमाणे नाही आला. तिच्या किराणा मालाच्या व्यापारी बापान जो पुढा संसार म्हणून तिच्या हातात बांधून दिला त्यालाच तिला संसार म्हणावं लागलं. संसार तिच्या गळ्यात पडला किंवा संसाराच्या गळ्यात ती जाऊन पडली. फारशी समाधानानं काही पडली नाही. बाकी पडली म्हणून काही विशेष लागलंही नाही तिला. पण एवढे खरं की, ससाराचा अनुभव तिच्या मनाप्रमाणे तिला घेता आला नाही. संसाराचा अनुभव जसा आला तसा तिला स्वीकारावा लागला.

सुमित्राची गत तरी याहून वेगळी काय आहे ? सुमनचं तिच्या बापावर वैवाहिक सुख अवलंबून राहिलं तर सुमित्रा ज्या वैवाहिक सुखाची अपेक्षा करित होती तें सुख मी नाकारताच तिलाहि हव्या असलेल्या संसाराची आशा सोडूनच द्यावी लागली. हवा असलेला संसार तिलाहि मांडता आला नाही. सुमनचा अपेक्षाभंग बापाकडून झाला. सुमित्रेचा अपेक्षाभंग तिच्या प्रियकराकडून झाला. म्हणजे एकूण या सान्याचा अर्थ की सुमन-सारखीच सुमित्रासुद्धा नको असलेल्या संसारांत पडलेली असणार. संसाराचे

अनुभव या दोर्घींनी घेतले तरी ते जसे आले तसे घेतले हवे होते तसे नाही त्यांना घेतां आले भवितव्यतेला त्या शरण गेल्या. भवितकृता त्यांना घडवतां नाहीं आली.

माझ मात तस नाहीं झाल. एकदर जीवनाची रूपरेषा ध्यानांत येतांच मीं मनाशीं खूणगाठ बाधली, आपल्या अनुभवाला, इच्छेला महत्त्व आहे. सुमन आणि सुमिता यांच्या सहवासाच सौख्य उपभोगून मीं अस ठरवलं कीं आपण ससाराच सौख्य अगदीं निराळ्या पद्धतीनं उपभोगायच. माझा ससार मीं माझ्या मनासारखा मांडला. ससार माझ्या गळ्यांत नाहीं येऊन पडला. वैवाहिकसौख्याच्या हातातल मी बाहुल झालों नाहीं. खासहवास मीं विवाहापूर्वींहि उपभोगला आणि नंतर वैवाहिक जीवनांतल खाससौख्य कसं असत याचाहि अनुभव घेतला. सुमित्राला माझ्या आयुष्यातून घालवून दिल्यावर मी अस ठरवल कीं आतां आपण लग्न करायचं. माझी परीक्षाहि उत्तीर्ण झाली होती. निरनिराळीं कॉर्टेक्टस मी घेऊ लागलों होतो. तेव्हां अस वाटल कीं आता ससार मांडावा. ससारात स्थिर व्हाव. एका अगदीं अनोळखी मुलीशीं लग्न केल्यानंतर शृंगाराचा कांहीं निराळाच अनुभव येत असणार. आणि त्या ह्या प्रकाराची मला आतां हौस होती. मीं असं ठरवल कीं इतर लोक मुलगी बघायला जातात तसच आपणसुद्धां जायचं. अर्व्या तासांत मुलगी बघायची आणि ठरवायच कीं ही मुलगी आपल्याला आवडते कीं नाही. त्यांत काय अवघड आहे ! किती तरी लोकांच्या आज काल मी तक्रारी ऐकतो कीं जन्मांत कधींहि न पाहिलेल्या मुलीशीं जन्मभर प्रेमान ससार कसा करायचा ? हे लोक अस कां म्हणतात तेंच मला समजत नाहीं. ससार म्हणजे काय ? स्त्रीपुरुषांच्या शारीरिक सौख्याचा तो कायदेशीर हक्क ! तें सौख्य हक्काच असलं कीं ससार झाला. तें सौख्य आहे एकमेकांच्या आकर्षणावर अवलंबून, आणि तें आकर्षण आहे शारीरिक आकर्षणावर अवलंबून. म्हणून मला मुलगी सुंदर हवी होती. तरुण हवी होती. ती किती शिकली होती. तिला मोटार चालवायला येते कीं नाही, पोहतां येतं कीं नाही हे सारे प्रश्न माझ्या लेखी अगदीं खुळ्यासारखे होते. मला पक्त एकाच गोष्टीची इच्छा

होती. ती म्हणजे शारीरिकदृष्ट्या आम्ही एकमेकांना आवडणं जरूर होतं. निर्मलेला जेव्हां मीं प्रथम पाहिली तेव्हाच ती मला आवडली. ऊच, बांधेसूद, आटोपशीर देहयष्टी, उत्तम गोरेपण, नाकीं डोळीं रेखीव, काळेभोर केस आणि पिंगट डोळे. पाहिल्याबरोबर कोणाहि पुढाला आकर्षण वाटेल अशीच ती होती. तिच्या शिक्षणाची, इतर कलांची मीं मुळीच चौकशी केली नाही ती सुंदर आणि सशक्त होती. माझ्याहून सात वर्षांनी लहान होती. तिच्याकडे मीं पाहिल तेव्हाच मला अस वाटलं की ही मुलगी माझ्या जरबेत राहील. बस्स ! एवढच मला हव होत. मीं लगेच ती मुलगी पसन्त केली.

कोणती मुलगी ? हीच ना ती ! अस आपल्याच मनाशी म्हणत प्रभाकरपतांनी वळून जवळच आरामखुर्चीवर झोपी गेलेल्या आपल्या पत्नीकडे पाहिल. त्यांना वाटल, लग्न झाल्यापासून या १५ वर्षांत तिच्यांत आतां थोडासा फरक पडला आहे. फार नाही. पण तो सडपातळपण आतां कमी झाला आहे. तारुण्याचा भर कमी होऊन ही चागली बाई दिसू लागली आहे. पण तरी सुद्धां तिची निरोगी प्रकृति आणि सौंदर्य यांच आकर्षण माझ्या दृष्टीनं आहेच की. विवाहानं शारीरिक सौख्याचा जो एक परवाना आम्हांला मिळवून दिला, त्या परवान्याच्या आधारावर आम्ही हें सौख्य अगदीं निर्भयपणानं, मनमुराद उपभोगलं. मुलं झालीं. पैसा मिळाला. त्यामुळें प्रतिष्ठा मिळाली आणि एकदरीत माझा संसार मला हवा तसाच झाला.

प्रभाकरपतांना एकदम आठवण झाली आपल्या वरातीची. आपण मुंडावळ्या बांधल्या होत्या. सुंदर पोषाख केला होता. निर्मलेलाहि मुंडावळ्या बांधल्या होत्या. खूपसे दागिने तिच्या अंगावर होते. आणि ती एक मोतीया रंगाचा बनारसी शालू नेसली होती. हातांत हिरवा चुडा होता. पायांत जोडवी लखलखत होती. आपल्या अंगावरच्या उपरण्याची आणि तिच्या शालूच्या पदराची आपल्या बहीणीनं गांठ मारली होती, आणि त्या उपरण्यानं ओढीत आपण तिला घेऊन मोदारीत बसलों. आपल्यापुढें बॅंड वाजत होता. दाऱ्या कामानं मिरवणूकीच्या शोभेला

भर पडली होती. आणि ऊंची पोशाख केलेली स्त्रीपुरुष भडळी आमच्या मोटारच्या मागून येत होती. वरात खूप थाटात निघाली होती. मोटार फुलानी शृंगारली होती. आणि आमच्या मोटारी बरोबर गॅसचे दिवे घेतल्यामुळे प्रकाशाचा नुसता लखलखाट झाला होता.

गाडीत पोरं चिकार भरली होती. आम्ही बसलों तेंच मुळीं एकमेकांना खेदून. तिच्या अंगाचा स्पर्श होताच मला एकदम सुमित्राची आठवण झाली. आठवण झाली म्हणजे एवढीच कीं निर्मळेच्या जागीं सुमित्रा येऊन बसूं इच्छित होती. माझी बायको म्हणून निरविण्याचा मान तिला हवा होता. माझी स्वामीनी म्हणून तिला जगण्याची इच्छा होती. माझ्या संपत्तीवर, देहावर, ती अधिकार गाजवू इच्छित होती. पण तिची इच्छा ती असली तरी माझी इच्छा कुठे तशी होती ? मला ही एक अनोळखीच मुलगी माझ्या घरात आणायची होती. या अनोळखी मुलीला मी माझी बायको म्हणून अशा थाडामाटात आणि कायदेशीर रीतीन घेऊन चाललों असताना सुमित्रा मला पहात असेल काय ? तिला काय वाटत असेल ? सुमनचं लग्न झालं तेव्हा मला जें वाटलं तेंच तिला वाटत असेल काय ? माझ्या जीवाची जी काहीली झाली तीच तिची झाली असेल ? सुमनचं लग्न झाल्यानंतर किती तरी दिवस सनईचे सूर ऐकले, बॅडचा आवाज ऐकला, चौघड्याचा कडकडाट ऐकला कीं माझ्या पोटांतली आतडी तुटूं लागत. ते सूर मला ऐकवत नसत. आनंद होण्याऐवजी डोळ्यातून दुःखाश्रु ओघळूं लागत. आणि एकटेपणाची जाणीव इतकी असल्या होई कीं तिथून मला पळून जावंसं वाटे. लग्न म्हटलं कीं मला कसतरीच होई. लग्न म्हटलं कीं मला दुःखाचेच प्रसंग आठवत. अंतःकरणाला उचबळून येणारी भावना दुःखाचीच असे. आनंदाची भावना कधी असते हें जणुं काहीं दिवस मी विसरून गेलों होतो. तीच गज सुमित्राची झाली असेल ? ती काय करीत असेल यावेळीं ? तिला काय वाटत असेल ? असं वाटून मी क्षणभर अस्वस्थ झालों.

अस्वस्थ झालों खरा. पण दुसऱ्याच क्षणीं मी हसलों. शेजारी बसलेल्या कमलाच्या फुलासारख्या माझ्या बायकोकडे पाहून हसलों. माझ्या शेजारी

बसणारी ही तिसरी मुलगी. हिला काय वाटत असेल ? कसला विचार ही करीत असेल ? याच जागेवर बेकायदेशीरपणे बसून गेलेल्या आर्षीच्या दोन मुलींची हिला कल्पना असेल ? आपणच प्रथम बसलों अशा भ्रमांत असण या मुलीच्या जातीला अगदी सहज शक्य आहे सुमित्रा नाही का शेवटपर्यंत याच भ्रमांत राहिली ? निर्मलासुद्धा अशीच भ्रमात नसेल कशावरून ?

याच्या अगदी उलट विचारहि लगेच माझ्या मनांत आला. हिच्या शेजारी बसणारा मीच पहिला पुरुष असेन ? पुरुषाचा पहिला स्पर्श या मुलीला माझाच होणार आहे ? स्त्रीपुरुषांच्या नात्याची जाणीव या मुलीला मीच करून देणार आहे काय ? की यापूर्वी कोणी या कुलाचा वास... हो. अगदी शक्य आहे. सुमनचा हात मीच नाही का आर्षी धरला ? सुमित्रेलासुद्धा पुरुषस्पर्शाची पहिली जाणीव मीच नाही का करून दिली ? सुमन आणि सुमित्रा यांच्या आयुष्यांत जाण्याचा पहिला मान मलाच नाही का मिळाला ? मग सुमन आणि सुमित्रा, यांच्याबद्दल त्यांच्या नवऱ्यांच्या मनांत प्रथम कोणत्या कल्पना आल्या असतील ? वरातीच्या वेळी या असल्या कल्पना येतात माणसाच्या मनांत ? माझ्या शेजारी बसून निर्मला काय म्हणत असेल ? तिच्या आयुष्यात पुरुषाची चाहूल माझ्याच रूपान आज आतां येत आहे ना ? की.....

पण का कोण जाणें ! माझी ही कल्पना मला मुलींच आवडली नाही. मी हळूच तिच्याकडे पाहिल. तिलाहि माझ्याकडे पहाण्याची इच्छा होतीच. डोक्यावर येणाऱ्या मुडावळ्या दूर करण्याच तिन निमित्त केल. आणि माझ्याकडे हळूच पाहून घेतल तिच्याकडे पाहून मी गालांतल्या गालांत हसलों. मला वाटत तीसुद्धा हसली. अगदी एवढंसच हसली. पण चेहरा प्रसन्न होता. वरातीच्या वेळी कांहीं कांहीं मुली रडून भारी गोंधळ घालतात. डोळे मुठी एवढे सुजवून घेतात. तो प्रकार हिन केला नव्हता. म्हणून कपड्यांच्या, दागिन्यांच्या, पुलांच्या एवढ्या त्या गोंधळांतहि ती मोठी प्रसन्न आणि सुंदर दिसत होती. सुमन आणि सुमित्रेपेक्षा निर्मला अधिक सुंदर दिसत होती. तिचा उजवा हात तिच्या मांडीवर होता आणि माझा

डावा हात माझ्या मांडीवर होता माझा हात हळूच सरकवून मी तिच्या हातावर ठेवला, आणि तिची लुसलुशीत सुंदर बोटे मी दाबली. लाजून तिन मान आणखीच खाली घातली. मी तिच्या कानाशी तोंड देऊन म्हणालों “ अडचण होते का बसायला ? ”

पोरांचं केवढं तरी लेंढार विनाकारण आमच्या मोटारीत कोंबलेलं होतं. जरा आम्हांला जागा ठेवली असती तर ? पण आमच्या जुन्या बायकांचा सोस. नवरा नवरीला अडचण करून मुलांचा गळाटा गाडीत कोंबायचा. मी विचारताच ती म्हणाली “ हो. ”

मी म्हणालों “ मग माझ्या बाजूला सरकून बस ना. ”

ती कांहीच बोलली नाही. तिचा हात अजून माझ्याच हातांत होता. पण ती हसली. पुन्हां एकदा तिन माझ्याकडे मुंडावळ्याच्या पदरा आडून चोरून पाहिल. पण सरकली मात्र नाही. पण मग मीच तिच्याकडे सरकून बसलो. मग माल मी कांही बोललों नाही. वरकरणी वरातीची मौज पहाण्यासाठी म्हणून समोर पाहूं लागलों. जशी कांही तिच्या बाजूला सरकून मी तिला जागा करून दिली होती. पण एवढ्या झगझगतीत प्रकाशांत, एवढ्या लोकांच्या समोर, एकमेकांच्या पदराला गाठी मारून, एकमेकांचा हात हातांत धरून आणि एकमेकांना खेटून आम्ही गाडीत बसलों होतो. आतां आम्हाला कोणाची भीति नव्हती. कोणी कांही म्हणेल की काय, बोलेल की काय याची परवा करण्याचं मुळीच कारण नव्हतं. उलट सर्व लोक आमचं कौतुकच करीत होते. याला कारण एकच. असं वागायचा आतां आम्हाला कायदेशीर परवाना मिळाला होता. ती माझी बायको झाली होती. मी तिचा नवरा झालों होतो.

आणि खरंच हें सौख्य कांही निराळं होतं. यांत निर्धास्तपणा होवा. यांत सारं कांही आमच्या हक्काचं होतं. यांत तिसऱ्या माणसाला एक अक्षर देखील बोलतां येण शक्य नव्हतं. आम्ही कितीहि निकट येऊन चागलों तरी कोणालाहि आम्हांला नावं ठेवण्याचं कारण नव्हतं. उलट आमची निकट येण्याची धडपड ही गोष्ट इतरांच्या कौतुकाचाच विषय झाली होती. त्यांत लाज वाटण्यासारखं कांहीच नव्हतं. शरम वाटण्यासारखं

काहीं नव्हतं. कमीपणा येईल असंही काहीं नव्हतं. उलट हें सारं चांगलंच होतं. हा सारा परिणाम त्या कायदेशीर परिस्थितीचा. परिस्थिती? विपरीत असली की, एरवीं जो गुण ठरावा तो मग दुर्गुण ठरतो. एरवीं ज्याची वहावा व्हावी त्याची मग हटकून निंदा होते. जी गोष्ट अगदीं निर्भयतेनं व्हावी तिला नेमक भीतीचं बुजगावण घाबरवीत रहात. चांगल्या परिस्थितीत जिला तेज चढावं तीच गोष्ट मग विपरीत परिस्थितीत भयानक होऊन बसते. नाही तर सुमन आणि सुमित्रा यांच्या बरोबर ज्या तऱ्हेनं मी वागलों त्याच तऱ्हेनं मी निर्मलेशींही वागू लागलों. पण निर्मलेवर माझा हक्क होता. कायदेशीरपणें ती माझी बायको होती. आणि त्या कायदेशीरपणाच मला सुख होत होतं.

माझ्या हक्काचं माणूस मला मिळालं होतं. निर्मलेनं माझी कधीं उपेक्षा केली नाही. तिनें माझी लहर सांभाळली नाही असं सहसा कधीं घडलं नाही. माझा सर्व ससार तिनें समाधानानं केला. ती घरात आल्यापासून माझे कपडेसुद्धा मला कधीं बघावे लागले नाहीत. मुलाचं सगोपन करण्यांत जेवणाखाण्याची माझी मर्जी सांभाळण्यात तिनें कधीं कसूर केली नाही.

लम केल्यामुळे माझा हा तर फायदा झालाच. शिवाय पितृसौख्याचा लाभही त्यामुळे झाला. मुलांचा आनंद कसा असतो तोही मी उपभोगला. निर्मला अगदीं प्रथमच जेव्हा प्रसूत झाली आणि मुलगा झाला तेव्हा मला खरंच फार आनंद झाला. तिच्यापेक्षा सुद्धा मला मुलाची अपूर्वाई जास्त वाटू लागली. दवाखान्यांत जाण्यापूर्वी आम्ही दोघांनीं मिळून आमच्या बाळाबद्दल किती तरी मनोराज्यं रचलीं होती. ती दवाखान्यांदून घरी आली तेव्हापासून मी त्याच्याच तैनातीत होतो. दिवसांदून मी किती तरी वेळां त्याला उचलून घेई. त्याचे पापे घेई. त्याचाच विचार करीत राही. लहान मुलीच्या हातांत बाहुली दिली की तिला जशी अपूर्वाई वाटते तशी आमच्या छत्रकढ्याला वघून मला वाटे. हा मुलगा बापाचं नांव म्हणून माझ नांव लावणार या कल्पनेचं मला विलक्षण सौख्य होई.

या मुलाच्या भाग्यानं निर्मलेचे आणि माझे संबंध अधिक जवळचे झाले. त्यामुळे सुमन आणि सुमित्रा यांच्याबद्दल जे मला वाटत होतं त्यापेक्षा

निराळीच भावना निर्मलासंबंधी माझ्या मनांत कधी कधी निर्माण होई. हे असं कां होतं हे बरेच दिवस माझ्या लक्षांत येत नव्हतं. तिचं माझ्यावर प्रेम आहे आणि माझ तिच्यावर प्रेम आहे असं मानायला मी कधीच तयार झालो नाही. आणि अजूनसुद्धा नाही. जे विकार सुमन आणि सुमित्रा यांच्या सहवासांत माझ्या मनांत निर्माण झाले तेच विकार निर्मलेच्याहि सहवासांत निर्माण झाले. मग त्या विकारांना प्रेम कसा म्हणायचं ? ती तरुण होती मी तरुण होतो. दोघेहि सुदृढ आणि रूपवान. संपत्ती तर मी घरांत आणीतच होतो. मग कमतरता होती कशांत ? कशांतच नाही. एवढं असल्यावर आम्हां दोघांत आकर्षण निर्माण होणार नाही ही गोष्ट सुतराम अशक्य होती. माझ्या मनात निर्मलेबद्दल कांहीं निराळी भावना निर्माण झाली त्याच कारण आमची पहिली दोन मुल. पहिला मुलगा झाला. दुसरी मुलगी झाली. दोन्हीचीहि घरात अपूर्वाई होती. हा मुलांचा अनुभव, पितृसौख्याचा अनुभव मला नवा होता. आणि तो फक्त निर्मलेच्या बाबतच आला होता. एवढ्याचमुळे सुमन किंवा सुमित्रा यांच्यापेक्षा एक निराळी भावना निर्मलाबद्दल माझ्या मनांत चमकून जाई- खरं म्हणजे एवढ्या बारीक गोष्टीचा विचार करीत आपण कधीच बसलो नाही. या भावनांचा स्पर्श मनाला होत असे एवढं खरं. बाकी सारा वेळ तर पैसा मिळवण्यांत गेला. आणि घरी आल्यावर बायको मुलांचं सौख्य उपभोगण्यांत वेळ जाई. माझ्या मनाच्या या बारीक सारीक छटांकडे कधी आवर्जून पाहिलच नाही. त्याचा स्पर्श मनाला अधून मधून होई एवढच. नाही तर वेळ होता कोणाला ?

पण तिसरा मुलगा झाला तेव्हां आपल्याला कांहीं विशेष वाटलं नाही. आणि चौथी मुलगी जन्माला आली तेव्हां तर ती मला उगीचच आल्यासारखी वाटली. आतां आणखी मुलं मला नको होती. तिलाहि नकोच होती. त्यामुळे चौथ्या नवरात्र्या मुलीचा जन्म ही बाब मला किंवा निर्मलाला विशेष नव्हती. थोडीशी नाराजीचीच होती. चौथी मुलगी आली तेव्हां असं वाटायला लागलं कीं हे रहाटगाढग आतां असंच चालायचं. आपल्याला हव असो कीं नको असो. दर तीन चार वर्षांनी

कोणी तरी जन्माला यायचंच. ती दवाखान्यांत जायची. घरी यायची. चारसं होऊन नांव ठेवायचं, कीं झाली खर्चाला सुरवात. त्यांत आतां विशेषत्व उरलं नव्हतं. मुलं होणं हा विषय आता कौतुकाचा राहिला नव्हता.

आणि एक दिवस आपल्या लक्षात आलं कीं मुलगा प्रथमच जन्माला आला तेव्हां तो पहिला मुलगा या नवलाईमुळे, अपूर्वाईमुळे निर्मलाबद्दल आपल्याला विशेष कांहीं वाटल आतां कुठें तें वाटत आहे ! मग ही मुलांची गोष्ट जर सुमित्रा किंवा सुमन यांच्याबाबत शक्य झाली असती तर निर्मलाबद्दल ज्या भावना माझ्या मनांत निर्माण झाल्या त्याच त्यांच्याहि बाबत झाल्या असत्या. मिळून काय ? तर कांहीं नाही. निर्मलाशी माझं लग्न झाल होत. कायदेशीर पद्धतीन आम्ही एकमेकाचे बांधील होतो. एकमेकांना एकमेकांची गरज होती. एवढा ससार. निर्माण झाल्यानंतर आतां एकमेकाच एकमेकांवाचून आडून रहाणार होतं म्हणून आम्ही एकमेकांवर आशंक होतो. एकमेकांशी आपलेपणानं वागत होतो. हा प्रभाव होता त्या परिस्थितीचा. गरज ! एकमेकांना एकमेकांची गरज या एवढ्या एकाच गोष्टीमुळे स्त्रीपुरुष एकमेकांना धरून रहातात. आपल्यालाच ते जखडून घेतात. दुसरे कांहीं नाही. प्रेम म्हणून ज्याला म्हणतात, निःस्वार्थी प्रेम म्हणून ज्याला म्हणतात तें या स्त्री-पुरुष नात्यांत खरं म्हणजे नसतच. ही एक कवीची कल्पना आहे. गरज, आणि उपयुक्तता-वाद यांवर हे स्त्रीपुरुषांच्या लग्नाचे डोलारे उभे आहेत. मुल ही संपत्ती दोघांच्याहि मालकीची असते म्हणून ते एकमेकांना संभाळून राहतात. म्हणून ते एकमेकांशी मिळत जुळत घेतात. म्हणून ते ते एकमेकांच्या सहवासांत आनंद मानतात आणि सर्वापेक्षा स्त्री आणि पुरुष ! हे स्त्रीत्व आणि पुरुषत्वच एकमेकांना एकमेकांकडे कायम ओढीत रहात. ती एक दोघांचीहि अगदी सामान्य पण आवश्यक गरज आहे. म्हणून लग्न करून माणसं एकल रहातात. त्या एका गोष्टीच सौख्य उपभोगायला मिळावं म्हणून लग्नाने उत्पन्न होणाऱ्या कटकटीहि संभाळायला माणूस तयार होतो. अपेक्षा याला दुसरा काय अर्थ आहे ? उदात्त तत्वाच्या खुली

पांघराव्या तरी त्याचं तें खरं स्वरूप काहीं स्पष्ट झाल्याशिवाय रहात नाही. हें जर स्त्रीपुरुष आकर्षण नसतं तर कोणते स्त्रीपुरुष एकमेकांजवळ राहिले असते ? आपलीमुद्रां अगदीं तीच अवस्था आहे हें एक कारण झालं. शिवाय माझ्या मुलांची काळजी घेण्यासाठी निर्मला मला हवी आहे. आणि आर्थीक सुखसोयीसाठी मी तिला हवा आहे जें माझ्याजवळ आहे त्याची तिला गरज आहे. आणि जें तिच्याजवळ आहे त्याची मला गरज आहे. माणसान्त्रं जीवन हें अस आहे. त्याच सौख्य दुसऱ्या माणसावर अवलंबून आहे. त्याच्याजवळ असलेल्या गुणाच्या जोरावर त्याला जीवनांत समृद्धी निर्माण करतां येत नाही. म्हणून आम्ही दोघ एकमेकांशीं सलोख्यानं घेतों. एकप्रकारें ती माझ्यावर अवलंबून आहे आणि मीहि तिच्यावर अवलंबून आहे. हें अवलंबून असल्यामुळेच तर आम्ही एक भेकाशीं ठिकून आहोंत. माझ्याजवळ पैसा नसता, मी आजारी, रोगी झालों असतों तर निर्मलान हा आपलेपणा, आणि ही निष्ठा दाखवली असती काय ? इतर व्यवहारासारखाच हाहि एक व्यवहार आहे. सौदा आहे. कांहीं तरी दिल्याशिवाय माणसाला मिळत नसतं. आपल्याला जें हवं असतं त्याबद्दल दुसऱ्याला कांहीं तरी देणं जरूर असतं. एक वस्तु द्यायची आणि दुसरी घ्यायची

ही शुद्ध देवाण घेवाण आहे, हा शुद्ध व्यवहार आहे. हा सरळ सरळ, अगदीं उघड उघड सौदा आहे. पण संसारांत चाललेल्या या देवाण-घेवाणचें स्वरूप आपल्या अंगीं इतकं मुरलेलं असतं, कीं आपण सौदा करीत आहोंत, रोजच्यारोज हा व्यवहार करीत आहोंत, याची आपल्याला जाणीवमुद्रां नसते. आमच्यावर या संसारिक व्यवहाराचे संस्कार इतक्या निरनिराळ्या तऱ्हेनं व पद्धतशीरपणान कोरले गेलेले असतात कीं ते मुद्दाम केलेले आहेत याची आपल्याला जाणीवमुद्रां रहात नाही. ते मुद्दाम केलेले संस्कारच संवयीमुळे आपल्याला सहज होऊन बसतात. आपल्या आंगवळणी पडतात. आणि ते मुद्दाम केलेले संस्कार हा आपला माणसाच्या स्वभावाचा अगदीं सहजधर्म आहे असं आपल्याला वाटूं लागतं. तेंच खरं आहे असं मनांत ठसूं लागतं. विवाह, प्रेम, निष्ठा, पावित्र्य, स्वार्थत्याग, दोषांनी एक

झोण, पति पत्नी म्हणजे एका रथाचीं दोन चाकं, समरस होणं इत्यादि भाकड गोष्टीच मग आपल्याला खऱ्या वाटू लागतात. आपण सारखा श्वासोच्छ्वास करीत असतो. पण त्याची जाणीव काही आपल्याला पदोपदी होत नाही. तें जस अगदी स्वाभाविकपणें, सहजपणें, न कळत घडत रहात, होत रहातं, तीच गोष्ट आमच्या या विवाह संस्कारांची आहे. तें प्रेम आणि तें एक होणं याच भ्रमांत आम्ही कायम रहातो. आणि हा भ्रम मोडायचा कोणीहि प्रयत्न करीत नाही. पुन्हां पुन्हां त्याच त्या पॉलीशचा हात मारला जातो. पण लग्न म्हणजे स्त्री पुरुषांच आकर्षण, लग्न म्हणजे स्त्री पुरुषांची शारीरिक गरज भागवणारी एक कायदेशीर संस्था, असं मात्र कोणीहि कोणाला उघड उघड सांगत नाही. माणसाच्या जातीची हीच खरी गमत आहे. तो ज्या दिवशीं माणूस म्हणून जगू लागला त्या दिवशीं त्यान खरं बोलायचं सोडून दिलं. त्या दिवशींच त्यानं खऱ्याला खोट आणि खोट्याला खरं स्वरूप देण्याचा कारखाना उघडला

प्रभाकरपतांनीं आपल्या पत्नीकडे पाहिलं. एकदम त्यांना एका प्रसंगाची आठवण झाली. प्रसंग कांहीं फारसा चांगला नव्हता. रात्र झाली होती. दोन्हीं मुलं हतरणावर झोपलीं होती. प्रभाकरपंत आपल्या एका दूरच्या नातलगाला पोचवून आले होते. तो नातलग तरुण होता. आणि तो गेल्यामुळें त्याची तरुण पत्नी त्याच्या मागें विधवा झाली होती. आपला नवरा गेल्यानंतर या तरुण मुलीनं सारा जन्म आता कसा काढावा हा विचार प्रभाकरपंतांच्या मनांत घोळत होता. घरीं आल्यावर निर्मलाशीं त्याचं याच विषयावर बोलणं झालं. आणि अखेर प्रभाकरपंतांनीं निर्मलाला विचारलं “ या मुलीनं आतां जन्मभर एकटीनंच रहावं काय ? तिनं काय करावं असं तुझं मत आहे ? ”

निर्मला म्हणाली “ सध्यांतरी तिला कशांतच राम वाटणार नाही. कांहीं कसं नये, त्याच्या आठवणी काढीत दुःख करीत रहावं. याच्यांतच तिच्या मनाचं समाधान आहे. पण काळ हा मोठा धन्वंतरी आहे. तिच्या दुःखाची तीव्रता हळू हळू तोच कमी करील. ”

“ तें दुःख कमी झाल्यावर तिनं काय करावं अस वाटणं तुला ? ”

“ ती तरुण आहे. तिचा सगळा ससार अजून व्हायचा आहे. तिनं एखाद्या माणसाशी लग्न करून सुखांत आयुष्य घालवावं असक वाटतंय मला. ”

निर्मलेच हें उत्तर प्रभाकरपतांना थोडस अपेक्षीतच होतं. तरी पण एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीबद्दल चटकन एवढे उदार मनाचे उद्गार काढू शकते हें पाहून त्यांना तिच कौतुकच वाटलं. मग त्यांनी थोड्या वेळांनी विचारलं: “ घटकाभर अस समज की तिच्यावर आलेला हा प्रसंग उद्यां तुझ्यावर आला तर तू काय करशील ? ”

त्यांच्या तोंडावर हात टेऊन ती एकदम कावरी बावरी होऊन म्हणाली, “ कांही तरीच काय बोलता ? मला नाही असल बोलण आवडत. ” आणि एकदम तिन प्रभाकरपतांच्या गळ्यात आपले हात घातले. आणि एखाद्या भयभीत हरीणीसारखी ती त्यांना बिलगून बसली.

प्रभाकरपतांनी तिच्या केसावरून हलकेच हात फिरवला. आणि ते म्हणाले “ इतकं घाबरायला काय झालं ? मी कांही चाललों नाही खरोखरीच. आणि तुला सोडून जाण्याची माझी तरी कुठे इच्छा आहे ? पण आपली नुसती कल्पना कर कल्पना केली म्हणून कांही लगेच तस होत नाही. क्षणभर अस समज की मी अचानकच गेलों. तर तू काय करशील ? तसुद्धां तरुण आहेस. तुझा सुद्धां सगळा ससार अजून व्हायचा आहे. ”

“ पण मी तरुण असलें आणि माझा सगळा ससार जरी अजून व्हायचा असला तरीसुद्धां तुमच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाची सावलीसुद्धां मला स्वपायची नाही. ज्या पुरुषाचा हात लग्न करून एकदां हातांत घेतला, बती म्हणून मी ज्याच्याशी प्रेमानं पांच सहा वर्षे संसार केला, आणि हजारों वेळां मी ज्याच्या खांद्यावर विश्वासान मान टाकली, त्या पुरुषा-शिवाय, म्हणजे तुमच्याशिवाय, दुसऱ्या कोणाचा स्पर्श मला स्वप्नांतसुद्धां दु.सह होईल. शिवाय माझ्या मुलांचे तुम्ही बडील आहांत. या मुलाच्या रूपानं तुमची ही प्रतीमा माझ्या मांडीवर सतत खेळत असतांना दुसऱ्या

एखाद्या पुरुषाशी हें सवध.....शी ! ही गोष्ट माझ्याबाबत अगदी अशक्य आहे. ”

प्रभाकरपंत उघड कांहींच बोलले नाहीत. तो प्रसंग आठवतांच आतां त्यांना वाटल, तिनं असंच बोलाव अशी जरी आपली इच्छा होती, किंवा ती असंच काहीं बोलेल अशी जरी आपली कल्पना होती तरी तिच तें उत्तर ऐकताच आपल्याला हसू आल. आणि आपल्या मनांतले ते भाव उघड करून तिला सांगितले नाहीत. एवढंच. पण त्याच वेळीं आपल्याला सुमन आणि सुमित्रा यांची आठवण झाली. त्यांनींहि, भाषेचा फरक करून पण हींच उत्तर दिली होती. सगळ्या स्त्रियांचीं उत्तरं एक. करणी पण एकच. सुमनन नाहीं लग्न केलं ? सुमित्रेन तरी दुसरं काय केलेल आहे ? आणि त्या नवरा मेलेल्या मुलीनं जर पुनर्विवाह करावा तर निर्मलेन का करू नये पण उघड उघड गोष्टी दिसत असतानाहि आपल्या काल्पनिक प्रेमाचा दिमाख मिरवण्याची मुलींना हासच असते. इतर मुलींच्यापेक्षा आपल प्रेम मात्र काहीं तरी अद्वितीय आहे अशी स्वतःची समजूत करून घ्यायची आणि दुसऱ्याची करून घ्यायची. या बाबतीत या मुलींची जात एकदरीत पटाईत असते म्हणायची. ती मुलगी तरुण म्हणून जर तिला नवरा हवा तर मग निर्मलालाच कां नको ? तारुण्याचा प्रभाव जर तिच्यावर गाजवला जाणार आहे, तर मग हिच्यावरच तो कां नाहीं गाजवला जायचा ?

पण कांहीं नाहीं. या सान्या बोलायच्या गोष्टी असतात. या सान्या जिभेनं सागायच्या गोष्टी असतात. पण सान्याच्या अंतःकरणांतले विकार मात्र इथून तिथून एकच असतात. आपल लग्न हा एक व्यवहार आहे. एक सौदा आहे. यापेक्षां याला निराळा अर्थ नाहीं. म्हणण्यासारखी गोष्ट एवढीच की हा व्यवहार मला चांगला जमला हा सौदा मला चांगला फायदेशीर करतां आला. होय कीं नाहीं निर्मला ?

होपलेल्या निर्मलेला उद्देशून प्रभाकरपंत म्हणाले आणि त्यांनीं अंगावर चादर ओढून घेतली. आतां पहाटे चारचा सुमार झाला होता. सारी रात्र तर जागरणांत खर्च झाली होती. आणि आयुष्याचा महत्वाचा असा म्हणून

जेवढा विचार करायचा होता तो करून झाला होता. तो विचार करता करतांच प्रभाकरपंत एका समाधानकारक तत्वावर येऊन ठेपले होते. आयुष्यांत आपण एकदां जुकलों आणि मग माल आपण सगळ्या गोष्टीं अगदी बरोबर, हिशोबाच्या दोरीत करीत आलों, याच त्यांना समाधान वाटलं. समाधान झालं की माणसाच्या वृत्ती शांत होतात. त्याला डोळे मिटावेसे वाटतात. त्याला समाधानाची गुगी येते. तीच त्यांना आली. सुरवातीस जी बेचैनी निर्माण झाली होती ती आतां सपली होती. म्हणून प्रभाकरपतानीं एकदां टकटक करणाऱ्या घडयाळाकडे पाहिल, बाहेर उभ्या असलेल्या दिव्यांच्या खांब्याकडे पाहिल. अजूनहि ते तसेच एकाकी उभे होते. प्रकाश देत होते. वाटसरूंची वाट उजळ करीत होते. अजूनहि रस्त्यावरून रहदारी अशी सुरू झाली नव्हती. लांबून येणाऱ्या बैलगाडीचा आवाज माल प्रभाकरपतांच्या कानावर आला. एक फकीर हातांतला डमरू वाजवीत दोहा म्हणत चालला होता. विरक्तीच गाण गात होता. असा हा किती लांब जाणार होता कोण जाणें ! आणि त्याच तें विरक्तीच गाण ऐकायला खर म्हणजे या वेळीं कोणीसुद्धां जाग नव्हत. साऱ्यांची साखर झोप चालली होती. ती साखर झोप प्रभाकरपतांच्या डोळ्यावरहि झापड आणू लागली. त्यांनी पांघरूण ओढून घेतलं आणि डोळ्यांच्यः पापण्या बंद करून घेतल्या.

सगळ्या खोलीभर सूर्याची कोवळी किरण पसरली होती त्या किरणांमुळे एक प्रकारचा उत्साह भरल्यासारखा वाटत होता. प्रभाकरपत रात्रीच्या जागरणामुळे अजून तसेच निजून राहिले होते. निर्मलाबाईची आरामखुची मात्र रिकामी दिसत होती त्या आपल्या नित्याच्या उद्योगाला लागल्या होत्या. पलीकडच्या खोलीत मुलांच्या अभ्यासाची गडबड चालू होती. पण सर्वांच्या हालचालीतून प्रभाकरपत शोपले आहेत, आणि त्याची शोपमोड होऊ द्यायची नाही ही जाणीव स्पष्ट दिसत होती. मध्येच एक दोन वेळा प्रभाकरपताना शोप लागली आहे की काय हे पहाण्यासाठी निर्मलाबाई डोकावून गेल्या आठ वाजले तरी ह्यांना अजून जाग कशी नाही अस त्यांना वाटत होते. कारण रात्री ज्या ज्या वेळी त्यांनी डोळे उघडून पाहिल त्या त्या वेळी प्रभाकरपत शोपी गेल्याचं त्यांना आढळून आलं होत. प्रभाकरपत आजारी असले तरी नेहमीसारखेच ते उजाडायच्या वेळी जागे होत. आज त्यांना उशीर झाला तेव्हा निर्मलाबाईना स्वस्थ रहावेना. त्या त्यांच्या पलगाजवळ आल्या, आणि आपला हात त्यांनी अगदी अलगदपणे प्रभाकरपताच्या कपाळावर ठेवला. त्या स्पर्शाने प्रभाकरपत जागे झाले. त्यांनी डोळे उघडून पाहिल. निर्मलाबाईचा हात त्यांनी तसाच कपाळावर दाबून धरला. त्यांच्याकडे पहात निर्मलाबाई हसतमुखाने म्हणाल्या “ शोप झाली नाही अजून ? बर वाटतंय ना ? ”

प्रभाकरपतांनी नुसतीच मान हलवली. आणि त्यांच्याकडे पाहून ते हसले. पुन्हा निर्मलाबाईंनी विचारल “ शोप लागली होती ना रात्री ? रात्री मी दोन तीन वेळा उठून पाहिलं. पण शोप लागली होती तुम्हाला. होय ना ? ”

प्रभाकरपत म्हणाले “ हो. चांगली लागली होती शोप. बरं वाटतंय मला.”

“ मग तोंड धुणार का ? चहा आणू करून ? ”

प्रभाकरपतांनीं मान हलवली. ते उठून बसले. निर्मलाबाई त्यांच्या हातावर पाणी घालू लागल्या. प्रभाकरपतांनीं तोंड धुतल. आचान्यान टेबलावर चहाचा कप आणून ठेवला. निर्मलाबाईंनी दिलेला टॉवेल घेऊन त्यांनी तोंड पुसल. आणि प्रसन्न मुखांनी त्यांनी चहाचा कप तोंडाला लावला.

कप खाली ठेवला तोंच दारावरची घंटा वाजली. निर्मलाबाईंनीच दार उघडलं. दारांत एक पस्तीस छत्तीस वर्षांची स्त्री उभी होती. तिन विचारलं “ प्रभाकरपत आहेत ना घरांत ? ”

“ हो. आहेत. या ना आत. ” निर्मलाबाईंनी तिला आत आणलं. प्रभाकरपत निजले होते त्या खोलीतच त्या दोघी आल्या. प्रभाकरपत त्या स्त्रिकडे अनोळखी नजरेनं पहात म्हणाले “ बसा ना. काही काम होतं माझ्याकडे ? ”

त्यांनी प्रश्न विचारला आणि त्यांना अस वाटू लागल की हा चेहरा, हा चेहरा आपण कुठे तरी...कुठे तरी....

तेवढ्यात ती स्त्री म्हणाली “ काम नाही तस काही. पण तुमची प्रकृति बरी नाही, तुम्ही टायफाईडन आजारी आहात अस समजलं म्हणून चौकशी करायला आले. आतां बर वाटतय ना ? ”

“ हो. बर वाटतय. पण तुम्ही... म्हणजे तू...सुमिता ना तू ? ”

“ हो भी सुमित्राच. बरेच दिवसांनी आपली गाठ पडते आहे नाही ? ” अस म्हणतांना तिनं आंवढा गिळला. प्रभाकरपतांच्या मनाची थोडी चलबिचल झाली. पण शेजारी निर्मलाबाई उभ्या होत्या. त्यांच्याकडे पहात ते म्हणाले, “ चटकन ओळखता आलं नाही मला. पण ही माझी लहानपणची मैत्रीण सुमित्रा. आणि सुमित्रा, ही माझी पत्नी निर्मला. ”

त्या दोघींनी एकमेकींना नमस्कार केला. सुमित्रा निर्मलाबाईंना म्हणाली “ बसा ना. ”

निर्मलाबाई थोडा वेळ बसल्या आणि “ आलंच हे ” अस म्हणून चहाची तयारी करायला आत उठून गेल्या. प्रभाकरपतांची आणि सुमित्रेची अवस्था मोठी अवघडल्यासारखी झाली होती. निर्मलाबाई होत्या तेव्हाहि त्यांना अवघडल्यासारखं वाटत होतं आणि आतां त्या नवून गेल्या तरीहि त्यांना

चमत्कारिक वादू लागल. सुमित्रेच्या डोळ्यासमोर तो भूतकाळातला रचित्रपट सारा भराभर सरकू लागला. तो शेवटचा प्रसंग आठवला आणि तिच्या चेहऱ्या गोरामोरो झाला. चित्त एकदम अस्वस्थ झालं. आज इतक्या वर्षांनी, ज्यान आपल्याला हाकलून दिल, तो अतीशय आजारी आहे अस समजल्यामुळे आपल्याला रहावेना म्हणून आपण आलों. प्रभाकरपंतांची प्रकृति सुधारत आहे हें पाहून सुमित्रेला बर वाटलं. पण त्याची भेट... त्याच्या सहवासाची इच्छा या मुलीन एका काळीं केली होती. पण आज ज्या विपरीत परिस्थितीत तिची व त्याची भेट झाली त्या परिस्थितीमुळे त्या भेटीचा आनंद तिला होईना. कोणत्याहि गोष्टीला फार उशीर झाला की त्यातल स्वारस्य नष्ट होत. त्या भेटीन एक प्रकारें तिच्या अतःकरणाला वेदना होऊ लागल्या. ज्याला आपल सर्वस्व तिन मानल होतं तो एक परका पुरुष म्हणून तिच्यासमोर बसला होता. त्याची बायको, तिला काहीच माहीत नसल्यामुळे तिच्या स्वागताच्या तयारीला आत गेली होती. आणि त्याची मुल ती तिची कोणीच नव्हती आणि तरीसुद्धा त्याची मात्र होती. जें स्थान आपल्याला मिळायचं तें स्थान.... एकेकाळीं त्या दोघांचे सवध इतके निकटचे होते. पण आज, आता या क्षणीं प्रभाकरपंत तिला धड जवळचे नव्हते की दूरचे नव्हते. तिला एक परकेपणा तरी पतकरला असता किंवा जीवाभावाच नात तरी तिला मानवल असत. पण ज्या दूरपणाच्या दृष्टीन तिला त्याच्याकडे पहावे लागत होत ती तिच्या सहनशक्तीच्या पलीकडली होती. मनाची अस्वस्थता ही जणु अव्यवस्थाच. ती सावरायला म्हणून तिन पदर सावरला. अस्वस्थ हृदयाला स्वस्थता यावी म्हणून त्यावरून हात फिरवला आणि तोंडावर उसनं हास्य आणीत ती त्याच्याकडे पाहू लागली.

प्रभाकरपंतांना वाटलं जी मुलगी माझ्या आयुष्यांतून कायमची निघून गेली म्हणून मी काल रात्रीच म्हणत होतो ती पुन्हा आज उजाडल नाही तीच हजर झाली. आपल्या मनाची अस्वस्थता झाकायचा प्रयत्न करीत ते म्हणाळे “ कुठें असतेस तूं हल्लीं ? ”

“ सोलापूरला असते मी हल्लीं. ”

“ अस्सं ! तिथे आहे वाटतं तुझ सासर ? ”

“ सासर ? ” एवढच म्हणून ती हसली आणि विषय बदलून म्हणाली
“ काय होत होत तुम्हांला ? किती दिवसाचा ताप आला ? ”

“ ताप एकवीस दिवस आला. टेंपरेचर बरंच असे ”

“ पण आता बरं आहे ना ? विश्रांती घ्या भरपूर. या आजारांतून उठल्यावर विश्रांतीची फार जरूर असते. नाही तर दुखण उलटतं. ”

प्रभाकरपत नुसतं “ हूं ” म्हणाले. “ माझी प्रकृति बरी नाही म्हणून कोणी सांगितलं तुला ? ”

“ कोणी कां सांगे ना. सांगितलं कोणी तरी आणि फार विपरीत करून सांगितलं. मी अगदी घाबरून गेलं. काळजी वाटू लागली तेव्हा म्हटलं चौकशी करावी. आपला चुना मित्र आहे. ”

“ तेवढ्यासाठी सोलापूरहून आलीस तू ? ”

“ हो. ”

प्रभाकरपत स्तब्ध राहिले. मग म्हणाले, “ सोलापूरला काय वरं होत असतं ? ”

“ नोकरी करतं शाळेत. ”

“ तुझे यजमान काय करतात ? ”

सुमित्रानं चेहरा चमत्कारिक केला. हा प्रश्न तिला नको होता की काय कोण जाणें. क्षणभर ती थांबली. आणि मग म्हणाली, “ मी लग्न केलं नाही प्रभाकर. ”

प्रभाकरपतांच्या छातीतून एक बारीकशी कळ निघाली. त्यांच्या अपेक्षेच्या पलीकडली गोष्ट त्यांनी ऐकली होती. लग्न कोणार्शी केलं असं विचारून मुलं किती आहेत असा पुढचा प्रश्न ते विचारणारच होते. तिच्या वैवाहिक जीवनाची हकीकत ऐकून आपल्या सुखी संसाराची कहाणी ते तिला ऐकवणार होते. पण ती तर म्हणाली, ‘ मी लग्न केलं नाही प्रभाकर. ’ त्यांनी तिच्या गळ्याकडे पाहिले, तिच्या गळ्यांत मंगळसूत्र नव्हतं. आणि त्यांच्या घ्यानांत आलं, सुमित्रा अगदी बारीक झाली आहे. तेच नाक डोळे. तोच सावळा रंग. पण त्यावर एक प्रकारचा फिकुटले-

पणा आला आहे. त्या फिकुटलेपणांत एक प्रकारची विरक्ती मिसळली आहे. पूर्वीच्या सुमित्रेत आणि आजच्या सुमित्रेत जमीन अस्मानाचा फरक झाला आहे. तिच्याकडे पाहून त्यांच्या मनाला चरका बसला. पण त्यांनी विचारलं, “ लग्न कां नाही केलंस सुमित्रा ! ”

उत्तर काय द्याव, द्याव की देऊच नये अशा गोधळांत सुमित्रेच मन हेलकावत होत. पण मनाचा हिथ्या करून ती म्हणाली, “ हाच फरक आहे तुमच्या माझ्यांत. त्या फरकामुळेच तुम्ही अत्यवस्थ आहांत अस कळल म्हणून मी तुम्हाला बघायला आले. मी लग्न कां केल नाही हा प्रश्न निदान तुम्ही तरी मला विचारायला नको होता. झालेलं तुम्हांला विसरतां येत. मला नाही येत अस विसरायला. तात्पुरतं आणि मौज म्हणून बघतां येत नाही मला आयुष्याकडे. लग्नासारख्या पवित्र गोष्टीचा मला बाजार करतां येत नाही. मौज, गमत यापेक्षां एकनिष्ठ प्रेमाला, पावित्र्याला, जीवननिष्ठेला माझ्या दृष्टीन अधिक महत्त्व आहे म्हणून मी लग्न केल नाही प्रभाकर. आयुष्यात एकाच नात्यान दोन पुरुषांशी वागण्याच दुर्दैव मला सहन होण्यासारखं नव्हतं. माझ्या निष्ठेसाठी, मी तात्पुरत्या सौख्यापेक्षां चिरतनच्या दुःखाला कवटाळून राहिले. म्हणून मी लग्न केलं नाही ”

प्रभाकरपंत तिचं बोलणें ऐकतांऐकतांच चपराक बसल्यासारखे स्तब्ध होऊन राहिले. काय बोलाव हें त्यांना कळेचना. तिच्याबद्दल पूर्वी कधीही उत्पन्न न झालेला कळबळा त्यांच्या अंतःकरणात उत्पन्न झाला. पण चोरट्यासारखं वाटू लागलं. बोलायची त्यांना एकाएकी लाज वाटू लागली. पण नुसतं बसून रहाण चांगलं दिसलं नसतं. आपली पत्नीचहा फराळाचं घेऊन येण्याच्या आंत सुमित्रेशी आपल्याला बोलून घेतलं पाहिजे याची त्यांना जाणीव होती. ते सुमित्रेला म्हणाले, “ किती वाळून गेलीस तूं. बरं नाही वाटत तुला ? आजारी आहेस का तूं सुमित्रा ! ”

प्रभाकरपंतांच्या स्वरांतून नकळत स्नेहाचा भाव उमटला होता. तेवढाच तो स्पर्श ठणकून ठणकून दुखत्या झालेल्या तिच्या मनाला पुरेसा होता. पण त्या स्पर्शानं तिला वेदनाच झाल्या. प्रभाकरपंतांची सहानुभूति आज

बैला बेदना देण्यालाच कारणीभूत होत होती. तीवरकरणी हसून म्हणाली,
“छे ! मला काय झालं आहे ! चांगली आहे माझी प्रकृति. ”

“ गाणं कुठपर्यंत आलं आहे तुझं ! ”

“ वा ! बऱ्याच आठवणी आहेत म्हणायच्या तुम्हाला. गाणं जिये
होत तिथेच मी सोडून दिलं. आतां आपली येता जातां गुणगुणते
तेवढीच. ”

“ गाणं सोडलंस तूं ? ”

“ हो. ”

“ का ? ”

“ गावसं वाटेना म्हणून. गोडी वाटेना त्यात म्हणून सोडून दिलं. ”

सुमित्रा आपल्या पायाकडे पहात बोलत होती. तेवढ्यात चहाचा ट्रे
घेऊन ब्राह्मण बाहेर आला. त्याच्या मागोमाग निर्मलाबाईहि फराळाचं
ताट घेऊन आल्या. चहाचा कप सुमित्रेच्या हातात देत त्या म्हणाल्या,
“ ध्या ना. ” मग त्यांनी प्रभाकरपताना विचारलं, “ तुम्ही घेणार थोडा ! ”

प्रभाकरपंत “ नको ” म्हणाले. सुमित्रेन नाइलाजानं कप तोंडाला
लावला. बिस्कीटाची बशी पुढे करीत निर्मलाबाई सुमित्रेला पुन्हा
म्हणाल्या, “ ध्या ना. ”

“ नको. खरंच नको. भूक नाही मला. ”

प्रभाकरपंत म्हणाले “ चिवडा घे थोडासा. ”

“ नको. चिवडासुद्धां नको. चहा घेतें आहे ना, मी ! ” हें बोलताना
पतिची अवस्था फार चमत्कारिक झाली होती. बोलू नयेसं वाटत होतं. पग
चोळण जरूर होतं. सुमित्रेन निर्मलाबाईंना विचारलं “ किती मुल आहेत ! ”

“ चार. दोन मुलगे आणि दोन मुली. ”

“ सर्वांत लहान कोण ! मुलगी का ! ”

“ हो. ही पहा आमची बेबी. ” अस म्हणून प्रभाकरपंतांच्याकडे
पहात पहात त्यांनी आपलीं मुलं दाखवलीं. सुमित्रा त्यांच्याकडे वरकरणी
पाहून हसली. म्हणाली “ छान आहेत तुमचीं मुलं शाळेत जात असतील
ना ! ” मनांत मात्र तिला वाटत होतं, ही जागा आपली होती. आपण

इथल्या मालक होणार होतो. पण या घरी आपण पाहुण्या म्हणून आलों. मन अगदी विषादानं भरून गेलं.

प्रभाकरपत गप्पच बसून होते सुमित्रेन लग्नच केलं नाहीं हें ऐकल्यापासून ते अस्वस्थ होऊन गेले. एकाएकी त्यांना अपराध्यासारखं वाटू लागलं. स्वतःच्या ससाराची आपुलकी एकाएकी मावळल्यासारखी वाटू लागली. कांही तरी बोलायचं म्हणून त्यांनी तिच्या आई वडिलांची चौकशी केली. सारं तर पुण्यालाच रहात होते. सुमित्रा एकटीच सोलापूरला रहात होती. निर्मलाबाईंनी तिला आपल्या नव्या बगल्याची माहिती सांगितली आणि अखेर सुमित्रा जायला उठली. जाता जाता ती प्रभाकरपतींना म्हणाली, “विश्रांती घ्या भरपूर. लगेच कामाला लागू नका.” मग निर्मलाबाईंकडे वळून म्हणाली “त्यांना सभाळा तुम्ही. हालचाल करू देऊ नका. बाकी मी हें तुम्हाला कशाला सांगायला हवं म्हणा ? तुम्ही घ्यालच ती काळजी—”

प्रभाकरपत म्हणाले “किती दिवस सुकाम आहे तुझा इथें ? कोणाकडे उतरली आहेस ?”

“वडिलांकडेच उतरलें आहे. आणखी एक महिनाभर राहीन बहुधा. ”

“मग ये ना एखाद्या वेळी पुन्हां. ”

“नक्की नाही वेळ झाला तर येईन. ”

“पत्ता काय तुझा ?”

सुमित्रेन पत्ता लिहून दिला आणि हळू हळू ती निघून गेली.

ती गेली आणि प्रभाकरपत विछान्यावर पडले. त्यांनी डोळे मिटून घेतले. सुमित्रेन लग्न केलं नाहीं अजून ? माझ्यासाठी ती अविवाहित राहिली ? माझा हात एवढा हातांत धरला होता म्हणून का तिनं दुसऱ्याच्या हाताला स्पर्श केला माही ? पंधरा वर्षांपूर्वी माझ्या खांद्यावर मान टाकून तिनं विसावा घेतला तो इतकी वर्षे तिला पुरला ? त्या एका आठवणीवर तिनं इतकी वर्षे काढली ? तिनं उत्तम केलेला नात्याचा तो तत्त्व मी बेदरकार पणानं एखाद्या कुजक्या धाग्यासारखा तोडून टाकला. माझ्या आयुष्यातून मी तिला हाकलून दिली. पण मला वाटतं मी तोडला तो तत्त्व तिनं उत्तम केलेला नव्हता. माझ्या मनानं तिच्या सहवासाचं सौख्य उपभोगण्यासाठी

जो तात्पुरता धागा मी तिच्याशी जोडला होता तो मी तोडला. माझाच धागा मी तोडला. तिचा धागा मात्र अखंड आणि अभंग होता. पण गतिनं उत्पन्न केलेला तो तद् इतका नाजूक आणि चिवट होता काय की, तो अजूनहि, १५ वर्षे लोटली तरी तसाच टिकून राहिला ! तो तंदू एवढा नाजूक होता काय की त्या नात्याचं माणूस माझ्याशिवाय तिच्या समोर उभ रहाण अशक्य होत ! सुमित्रा सुंदर होती, तरुण होती. बुद्धीमान होती. तिच अंतःकरण कलावताच होतं. एवढ असूनहि ती आपल्या प्रेमा-खातर अशीच राहिली ! अस असूनहि तिन कडकडीत ब्रह्मचर्य-जताची खडतर तपस्या केली ! एखाद्या योगीनीप्रमाणे आपलं उभ तारुण्य आणि सौंदर्य तिन व्रतस्थपणानं जाऊ दिलं ! आपल्या शीलाचं पावित्र्य तिनं जसंन्या तस राखल ! तिच्या मनानं एकदा केलेला संकल्प तिला एवढ्या मोलाचा वाटला काय की माझी त्या संकल्पाला अनुमति न मिळताहि, अखेरीस मी त्याची थट्टा केली, आणि तरीसुद्धां तिनं तो आपला संकल्प जसाच्या तसा कायम राखला ! सुमित्रा जाताना म्हणाली ' मी गाण सोडून दिल ! स्वतःच्या मनानं तिला गातां येत होत. आपल्या अतःकरणांतल्या भावना तिला स्वरांदन व्यक्त करतां येत होत्या. दुसऱ्याच्या भावनांना आव्हान करण्याच सामर्थ्य तिच्या आवाजांत होतं. गाण्यांत ती स्वतःला विसरून जात होती. मग ही स्वतःची भान हरपवणारी कला तिनं माझ्यासाठी सोडून दिली ! माझ्यासाठी ही मुलगी वेडी झाली काय ! अरेरे ! तिच्या या एकलकोंड्या जीवनाला मी जबाबदार आहे काय !

प्रभाकरपंतांच्या अंतःकरणाला वेदना होऊं लागल्या. काल ज्या गोष्टीवर ते येऊन ठेपले होते, ती गोष्ट आज पाण्यांत डेकूळ विरघळावं तशी नाहीशी होऊं लागली. काल जो निष्कर्ष काढला होता तो सुमित्रा येऊन जातांच व्यर्थ ठरायची वेळ आली. सुमन आणि सुमित्रा यांच्या अनुभववाचून आपण जुकलीं तर नाहीच पण भगदीं बरोबर वागलो असा जो मतितार्थ प्रभाकरपंतांनीं काढला त्यालाच आज धक्का बसला. एकटी सुमित्रा आली, अर्धा तास बसली आणि प्रभाकरपंतांच्या तत्वज्ञानाच्या इमारतीचे एकेक भाग कोसळण्याच्या वेतांत आले. आपण जी गोष्ट मौज

म्हणून, उपभोग्य आहे म्हणून, तात्पुरती, म्हणूनच विकारी आहे असं समजत होतो, तीच गोष्ट या मुलीनं कायमची, नित्याची, निष्ठेची आणि प्रेमाची म्हणूनच आज इतके वर्षे आपल्या उराशी धरून ठेवली ! अशी ही खडतर व्रताची दीक्षा सुमित्रान काय सुखामुखी पतकरली असेल ! या पंधरा वर्षांत तिने आपल्या आयुष्यात नुसत डोकावूनसुद्धा कधी बाधितलं नाही. आपल्या उंचण्यांतसुद्धा कधी पाऊल टाकलं नाही. एवढंच काय पण दुरून नुसती दृष्टीलासुद्धा कधी पडली नाही. तिने मी फार आजारी आहे असं समजतांच मुद्दाम सोलापूरहून इथे यावं ! मला भेटण्यासाठी यावं ! उगीच कोण कोणाला भेटायला जातो काय ! उगीच कोण कोणासाठी सुखाचा त्याग करून दुःखाच्या राशी कवटाळून बसतो काय ! दुःखाचे चटके सतत पंधरा वर्षे ज्या मुलीन सहन केले तिने प्रत्यक्ष अग्नी काष्ठंच भक्षण केली नाहीत काय !

पण ही उग्र तपस्या तिने काय म्हणून केली ! माझ्यासाठी केली ! मी तर तिला शिडकावून टाकली. माझ तत्त्वज्ञान, माझ तात्पुरत तत्त्वज्ञान तर तिच्या दृष्टीनी खासच तिरस्करणीय होतं. माझ्या सारख्या स्वच्छंदी माणसावर हिने काय म्हणून प्रेम करावं ! माझ्यासारख्या बेदरकार माणसाशी हिने एवढी निष्ठा ठेवण्याचं कारण काय ! तिच्याकडून नुसते सुलोपभोग लाटण्याच्या पशुवृत्तीनं, हो निदान स्वार्थीवृत्तीनं ज्यानी तिला क्षणभर जवळ केली, लहर आली तेव्हा दूर लोटली, अशा माणसाशी तिने आपल्या प्रेमाच इमान काय म्हणून राखावं ! एकेकाळी तरुण असणाऱ्या, सुंदर दिसणाऱ्या, कलावंताचं हृदय बाळगणाऱ्या या पोरीनं माझ्यासाठी जीव पाखडावा काय ! मी कसाहि वागलों, तिला शिडकारली तरी तिने आपल्या प्रेमाशी निष्ठावंत काय म्हणून रहावं ! माझ्यासारखंच, तारुण्यांतल्या या गोर्धंकडे तिने कधीच मौज म्हणून, तात्पुरतं म्हणून, गंमत म्हणून बाधितलं नसेल काय ! काय वाटलं असेल तिला ! कसे दिवस काढले असतील तिने ! सहानुभूतीशिवाय, तरुण पुष्पाच्या सोबती-शिवाय, तारुण्यातील विकारी घोड्यांना लगाम घालीत या मुलीनं आपल्या ऐन तारुण्यांतील वर्षे कशाच्या जोरावर एकटेपणानं काढली !

खरंच, एकटीनं, अगदी कोणाच्याहि सोबतीशिवाय, आधाराशिवाय या मुलीन आपल जीवन कस कटलं असेल ! तिची आणि माझी शेवटची भेट झाली, त्या भेटीची आठवण तर तिच हृदय व्यथित करायलाच अधिक कारणीभूत होणार होती. रात्रीच्या रात्री तिन रडून वाढत्या असतील कोणत्या आठवणीवर ती जगली आणि आज मला भेटायला आली !

प्रभाकरपत फार बेचैन झाले. एकट्या सुमित्रेशी बोलण्यासाठी त्यांच्या मनाची अतीशय तळमळ होऊ लागली. पण अजून ते निजूनच होते. त्यांना विश्रांती घेण जरूर होत. ताप नसला तरी डॉक्टरनीं हालचाल न करण्याविषयी त्यांना बजाविले होते. त्यामुळे नुसता विचार करण्याशिवाय त्यांना आतां गत्यंतर नव्हत. ते रोज सुमित्रेची वाट पहात. आज ना उद्या ती केव्हा तरी भेटायला येईल अशी त्यांची कल्पना होती. पण ते नुसती वाट पहात आणि आला दिवस तसाच निघून जाई. अनेक माणस त्यांना भेटायला येत. नको असलेलीं माणसांहि भेटायला येत. पण सुमित्रा मात्र आली नाही. मनातल्यामनांत ते निराश होत होते. अस्वस्थ होत होते. सुमित्रा अर्धाच तास येऊन गेली, पण प्रत्यक्ष तिच्या सहवासांत असताना तिच्याबद्दल त्यांना जें कधी वाटलं नाही तें आता त्यांना इतक्या वर्षांनी वाटू लागलं. थोडी थोडकी नाही. चागली पधरा वर्ष त्यांना तिची विस्मृति झाली होती. एक दिवस रात्री वेळ जात नाही या सवयीवर त्यांना तिची आठवण झाली. विस्मृतीच्या आडगळीत पडलेली एक वस्तु एवढीच त्या दिवसापर्यंत तिची किंमत होती. ती आठवणहि त्यांनी मनावेगळी केली. तिच्या आयुष्याचा निकालहित्यानीं आपल्या मर्जीप्रमाणें लाऊन टाकला. पण एक दिवस ती ध्यानीं मनीं नसतांना आली. आणि अर्ध्या तासांत आपल्या चारित्र्यानें तिन त्यांना अस्वस्थ करून टाकल. त्या अस्वस्थपणाचा त्यांना त्रास होऊ लागला. हा त्रास आपण सुमनच्या वेळीं, निराळ्या जाणीवेनें भोगला होता याची त्यांना आठवण झाली. त्या वेळीं श्री अस्वस्थता त्यांच्या मनांत पिंगा घालीत होती तीच आज इतक्या वर्षांनी पण थोड्या फरकानी त्यांच्या मनांत गोंधळ उडवून देऊ लागली.

रोज आपल्या मनाला त्यांनी शेकडों प्रश्न करावेत आणि त्या प्रश्नांची उत्तर मात्र त्यांना आपल्या मनाप्रमाणे देतां येऊ नयेत अशी त्यांची अवस्था झाली होती. फरक एवढाच होता की त्या वेळी ते संपूर्ण निरपराधी होते. आज त्यांना अपराध्यासारखे वाटत होते. ते म्हणाले, एक दिवस संध्याकाळी हीच मुलगी आपल्याजवळ प्रेमाची भीक मागत होती. त्या वेळी तिला आपण दारुण निराशेत ढकलून दिली. तिची भवितव्यता काय आहे याची जणू आपल्याला कल्पना होतीच. कारण सुमननं जे केलं तेच हीही करणार या विषयी आपल्याला मुळीसुद्धा शंका नव्हती. म्हणून तर आपण जवळ जवळ निर्विकार मनानं तिच्या मागणीचा इन्कार केला. त्या वेळी जे भविष्य आपण वर्तविले होते ते ततोतंत प्रत्यक्षांत उतरलं असलं पाहिजे अशी आपण खात्री बाळगली होती. पण ती येऊन गेली आणि आपलं भविष्य साफ चुकल्याचं आपल्याला तिन स्वतःच सांगितलं. तेव्हांपासून मन भारी बेचैन झाले आहे. कसे दिवस काढले असतील या मुलीनं ! आपण तिच्या मागणीचा अन्वरेर केला त्यावेळी तिला किती यातना झाल्या असतील !

प्रभाकरपताना जेव्हां तिची हकीकत माहीतच नव्हती तेव्हां ते फार सुखी होते. तेवढ्या त्या अज्ञानाच्या जोरावर त्यांनी आपल्या जीविताचा आढावा आपल्या मनासारखा घेतला होता. आपल्या जीवनाला त्यांनी तत्वज्ञानाची बैठक निर्माण केली होती. त्याच्या त्या अज्ञानामुळेच ते सुखी होते. स्वस्थ चित्त होते. शांत होते. पण अज्ञानाच्या एका पापुद्र्याला सुमितेनं येऊन स्पर्श करताच ते बेचैन झाले. खरं म्हणजे प्रभाकरपतांच्या मनांत ज्यामुळे हळहळ निर्माण झाली होती त्यागोष्टी तर घडून चुकल्या होत्या. त्यासुद्धां अशा मुलीच्या बाबतीत की जिला एके काळी त्यांनी स्वतःच शिडकारून टाकली होती. तिच्याशी आपला लढका, तात्पुरता संबंध विर्विकार मनानं तोडून टाकला होता. अशा मुलीबाबत काही नवीन माहिती समजली म्हणून प्रभाकरपतांनी आपला संसार एवढा सुखाचा असतांना बेचैन कां व्हावं !

त्यांचं त्यांनासुद्धां तसं वाटत होतं. पण प्रभाकरपंत माणूस होते. दुष्ट नव्हते. माणूस अतःकरणापासून प्रेम करतो म्हणजे काय करतो याचा अनुभव त्यांनीं सुमनच्याबाबत घेतला होता. सुमनवर त्यांनीं खरंच जिवा-भावानं प्रेम प्रेम केलं होत. पण त्या प्रेमाचा शेवट तसा झाला, आणि प्रेमभंगाचं दुःख काय असत याचाहि त्यांना अनुभव आला. तें कडू जहर पचवायला त्यांना किती कष्ट झाले, किती यातना सोसाव्या लागल्या ! त्या यातनांची आठवण त्यांना सुमित्रा येऊन गेल्यापासून होऊ लागली. आणि मनांत वारवार येऊ लागल की याच यातना सुमित्रेन माझ्याबाबत भोगल्या काय ! याच दुःखाचा दाह सुमित्रेन सोसला काय ! याच प्रेमभंगाच्या दुःखान सुमित्रा होरपळून गेली असेल काय ! माझ्या प्रेम-निराशेला कारण सुमन झाली. आणि सुमित्रेच्या प्रेमभंगाला कारण मी झालों ! सुमित्रेच्या दुःखाच कारण मी आहे ! सुमित्रेच्या तारुण्याचा सर्वनाश करणार कारण मी आहे ! सुमित्रेला जगांतून उठवायला कारण मी आहे ! तिला संसारसुखाला पारखी करणारा गुन्हेगार मी आहे !

प्रभाकरपंतांची स्थिती मोठी केविलवाणी झाली होती. आपल्या पत्नी-बद्दलची, मुलांबद्दलची, स्वतःबद्दलचीसुद्धां त्यांची आस्था एकाएकी वमी होऊन गेली. आपल्या संसाराला एक प्रकारचं तेज आहे, अद्य त्यांना वाटत होतं. पण तो संसार त्यांना आतां निस्तेज, निर्जीव, खोटा खोटा वाटू लागला. कोणाशीं बोलण्याची त्यांना इच्छा होईना. निर्मला आली, मुलं आलीं तर त्यांच्याशीं वरकरणी, तोंड देखल बोलून ते त्यांची बोलवण करीत. त्यांच्या डोक्यांत फक्त सुमित्रेचा विचार होता. तिला पुन्हा भेट-ण्याची, तिच्याशीं बोलण्याची त्यांची फार इच्छा होती. पुन्हां पुन्हां त्यांना वाटे त्या होरपळलेल्या जीवाचं आपण शांतवन केलं पाहिजे. त्या करपून गेलेल्या जीवनावर आपण सहानुभूतीची फुकर घातली पाहिजे. गेलीं पंधरा वर्षे तिनं जो छळ सोसला, एकप्रकारे जो अज्ञातवास कटला, त्या अज्ञातवासांतल्या तिच्या जीवनाची हकीकत आपल्याला समजली पाहिजे. आपल दुःख आजपर्यंत तिला कोणाजवळ बोलतां आलेलं नाहीं. तें आपल्या शिवाय ती कोणाला सांगणार ! त्याला वाचा फुटली, आपण

तें सहानुभूतीन ऐकून घेतल, तर त्या कष्टी जीवाच्या यातना कमी होतील. स्त्रीच पावित्र्य, तिचें एकनिष्ठ प्रेम, तिच्या शीलाचें सर्वश्रेष्ठ मोल या गोष्टी आपण सुमनवरून अखेर कवि कल्पनेंत जमा केल्या होत्या. या गोष्टींना आपण कवडी किंमत देत होतो. पण याच गोष्टीसाठीं सुमित्रेनं ही तपस्या केली. उपभोगापेक्षां कांहीं तरी उदात्त समाधान असत याचीच या मुलीनं जन्मभर जाणीव बाळगली नाही काय ! त्वा एकनिष्ठेच आंतरिक समाधान मिळविण्यासाठींच तिन हें कायमच दुःख कवटाळून धरल नाही काय ! सौख्य, उपभोग, गमत, मौज या सर्व गोष्टींना तुच्छ लेखून जीवननिष्ठेलाच तिन आपल सर्वस्व मानल नाही काय ! व्यवहाराच्या बाजारा पलिकडे चारित्र्य म्हणून अशी कांहीं एक पृथ्वीमोलाची गोष्ट आहे की जिन्यापुढें पृथ्वीच साम्राज्यसुद्धा अखेर कवडीमोल ठरत हेंच या मुलीनं दाखवून दिल ना ! आपल्याला सुमनन कटु अनुभव आणून दिला तेव्हां आपण आपल्या तत्वाकडून एकदम उलटी उडी घेतली. मानसिक समाधान, पावित्र्याच समाधान, अतःकरणाची शुचिता, चारित्र्याच वैभव या सान्या गोष्टींकडे आपण पाठ वळवली आणि सुमन गेल्यापासून आपण आजतागायत एकच गोष्ट घोकीत राहिलों. उपभोग ध्यायचा. गमत करायची आणि सार कांहीं तात्पुरत म्हणूनच घेत रहायच. कोणत्याहि गोष्टीचा त्याग करून या जगात माणसाच्या जातीला कांहीं मिळवतां येत ही गोष्ट आपल्या अतःकरणांतून जणूं साफ साफ नाहीशी झाली बाह्य इद्रियांना जें सुखकारक तेवढच मोलाच अस आपण समजत राहिलो. आणि आयुष्यभर चरित्र्याला मुकलों. सुमन येण्यापूर्वी हीच निष्ठा आपल्या अतःकरणांत होती. पण ती आली आणि निघून गेली, तेव्हांपासून निष्ठा हा पदार्थ आपल्याला पारखा झाला जी मुलगी आपल्याला आपलं केवळ जीवितसर्वस्व मानीत होती त्याच मुलीला आपण खेळणं म्हणून दूर फेकून दिली. त्याच निष्ठावान् मुलीला आपण अन्याय केला. तिचें सर्व जीवित खरोखरीच माझ्यावर अवलंबून होतं. मी असतो तरच या मुलीच्या जीवनांत आनंदाचा फुलोरा फुलला असता. पण माझ्या त्या तात्पुरत्या तत्त्वज्ञानाचा मला कैफ चढला होता. त्या कैफांत मी या मुलीकडे

खऱ्या डोळ्यांनी पाहिलंच नाही आणि अखेर तिला आयुष्यांतून उठवायला कारण झालो. तिचा कांहींच अपराध नसताना या मुलीच्या नशिबी आपण एकलकोंडें जीवन आणलं. आपल्यावर प्रेमभंगाचं दुःख कोसळलं तेव्हां आपल्या विचारांची दिशा पालटून गेली. सुमनचा आपण हजारों वेळां धिक्कार केला. ती भेटायला आली, आपल्या दुबळ्या मनाची कहाणी सांगू लागली त्या वेळीं आपण तिला एखाद्या कुत्र्यासारखी हाकलून दिली. पण सुमिता ! सुमित्रेचं मन मोठं आहे. जो प्रसंग सुमनन माझ्यावर आणला तोच मी तिच्यावर आणला. पण मी जसा सुमनचा धिक्कार केला, तिस्कार केला तसा सुमित्रेनं केला नाही. सुमननं माझा त्याग करतांच मी वाटेल त्या मुलीशीं प्रणयाचे खेळ खेळायला मुळींच हरकत नाही या बेजबाबदार विधानावर येऊन थडकलो. पण सुमित्रेनं असल्या शीलभ्रष्ट, चारित्र्यशून्य गोष्टींना आपल्या अंतःकरणात थारा दिला नाही. मी समजत होतो स्त्रीपुरुष प्रेम म्हणजे केवळ शारीरिक आकर्षण. नवरा बायकोचं नात म्हणजे केवळ एकमेकाची शारीरिक गरज. आर्थिक सुव्यवस्था. एकानं दुसऱ्याला काहीं दिल्याशिवाय दुसरा त्याला काहीं देत नसतो. पण सुमित्रेला माझ्याकडून कांहींहि न मिळता तिन माझ्यावर एकनिष्ठ प्रेम केल. तिनं आपल्या अतःकरणांत जी एकदां माझी मूर्ती कोरून ठेवली होती ती कशानं हि भंग पावली नाही. मी तिचा अन्हेर केला तरी या निष्ठावान् मुलीनं आपल्या अंतःकरणांतली मूर्ती फेकून दिली नाही. तिनं एकलकोंड जीवन पतकरलं, दुःखाच्या राशी कवटाळल्या, आपल्या तारुण्याची उपासमार तिनं सहन केली पण तिन आपल्या चारित्र्याला कलंक लागू दिला नाही. आज एका बरोबर उद्यां एका बरोबर असा नाचरेपणा केला नाही, आपलं शील, आपलं चारित्र्य सुमित्रेनं जगांतल्या कोणत्याहि सुखोपभोगापेक्षा सर्वश्रेष्ठ मानलं.

प्रभाकरपंताना वाटलं आपण चुकलो. जें जें उपभोग्य, तें तें आपण उपभोगलं. इंद्रियांची लालसा तृप्त केली. पण आपणच खरे भिकारी आहोंत. सर्व प्रकारचे उपभोग घेऊनहि अखेर आपण करंटे आहोंत. त्यागापेक्षां भोगांत सर्व कांहीं सौख्याचं समाधान आहे असं आपण

समजलो हा आपल्याच मूर्खपणा आहे. आयुष्यभर सर्व सौख्याची उपास-
मार सोसूनहि सुमित्राच अखेर श्रीमंत आहे. त्यागानंच तिनं हें वैभव
मिळवलं आहे. तीन मुलींच्या शरीराला स्पर्ष करून मी माझ्या देहाचं
पावित्र्य गमावून बसलों. पतिपत्नीच्या नात्याकडे भलत्याच, विषारी नजरेन
पाहून मी माझ्या मनाचहि पावित्र्य गमावून बसलों. पण सुमित्रेनं एक
चारित्र्याची बूज राखली, शीलच महत्त्व आपल्या जीवनापेक्षांहि श्रेष्ठ
मानल आणि तिच्या अतःकरणाचं समाधान तिला कायमचं मिळालं.
आपण चुकलों नाहीं, आपली निष्ठा ढळली नाहीं, आपल्या प्रेमाशीं
आपण आपलं इमान सोडलं नाहीं या गोष्टीचं समाधान तिला लाभलं
आहे. त्यागानच तिनं हें वैभव मिळवलं आणि उपभोगानच आपण या
आतंरिक समाधानाला मुकलों. माणसाच्या जातीला चारित्र्य, पावित्र्य,
शील ही गोष्ट काही झाल तरी अधिक मोलाची आहे. ती ज्यान मिळ-
वली तो या जगात श्रीमंत आहे. ती ज्यान गमावली तो या जगात
कमनशिबीच नव्हे काय ! माणुसकीचे संस्कार मरेपर्यंत त्याच्या कार्नी
कपाळीं मग ओरडत रहाणार कीं तूं जें करायला नको होतंस तें केलंस.

प्रभाकरपताना वाटल आपल्या मनांत येणारे हे विचार चारी बाजूनी
ओरडून आपल्याला दोषी ठरवीत आहेत. आपण चुकलों. आपली दिशा
चुकली. शीलचे पावित्र्य आपल्याजवळ राहिलं नाहीं. आपल्या आयुष्याची
इमारत अखेर खोल्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारावर आपण उभी केली. याच
दुःख तर त्यांना होऊ लागलच. पण आपल्यापेक्षांहि सुमित्रेच्या एकल-
कोंड्या, निराश आणि भकास जीवनाचीं चित्रें त्यांना भेडसावू लागलीं.
त्याच्या मनानं तिचा जीवन चित्रपट त्यांच्या डोळ्यासमोर उभा केला.
आपल्या आठवणीनं होणारी तिची तळमळ, आपण शिडकारल्यामुळें
तिच्या स्वाभीमानी वृत्तीचा झालेला अपमान, रात्र आणि दिवस कोणा-
च्याहि सोबतीशिवाय तिनं कंठलेलं आयुष्य, एकट्या जीवनामुळें तिच्या
जीवाची होणारी तळमळ आणि एकांतांत तिनं ढाळलेले अश्रु...अरे रे !
प्रभाकरपंतांच्या अंतःकरणांत कालवाकालव होऊं लागली. स्वतःपेक्षांहि
ते आतां सुमित्रेचा विचार अधिक आपलेपणानं करूं लागले. पंचरा

वर्षांनी सुमित्रा अर्धातास येऊन गेली आणि तेव्हांपासून प्रभाकरपत तिच्या विषयी जिव्हाळ्यान विचार करू लागले. तिच आयुष्य म्हणजे आपलच आहे. अशी मनोवृत्ती होण्याइतका जिव्हाळा त्याच्या मनांत निर्माण झाला. पधरा वर्ष सुमित्रेन खडतर तपश्चर्या केली आणि अर्ध्या तासांत तिन प्रभाकरपतांच्या अतःकरणांत आपल्यासाठी जागा निर्माण केली. पधरा वर्षापूर्वी त्यांच्या निकट सहवासात असूनही जी खळबळ त्यांच्या अतःकरणांत उत्पन्न झाली नाही ती खळबळ आज केवळ अर्ध्या तासांत निर्माण झाली. उलट सुलट विचारांच्या लाटांनी प्रभाकरपत अक्षयः बेचैन होऊन गेले. प्रक्षुब्ध सागराच्या प्रचंड लाटांच तांडवनृत्य आपल्या अतःकरणांत चालू असल्यासारख त्यांना वाटू लागल. गोष्ट किती जुनी. एका काळी आपल्याच हातांनी दूर केलेली. आज पधरा वर्षे जणु ती गाडून गेली होती. पण ती एक दिवस आपणहून आली. न बोलावता. कल्पना नसताना आली आणि प्रभाकरपतांच्या अतःकरणाची जणु उलटापालट झाली

प्रभाकरपतांची अस्वस्थता दिवसानुदिवस इतकी पराकोटीला चालली होती की सुमित्रेला भेटून मनाच समाधान केल्याशिवाय त्यांना आतां गत्यतर उरल नाही. विचार करण्यांत आतां पाऊण महिना उलटून गेला होता. इतक्या दिवसात सुमित्राहि त्यांना भेटायला आली नाही. इतके दिवस जरी त्यांनी तिची वाट पाहिली होती तरी ती जाताना ज्या पद्धतीने तिन येण्याबद्दल त्यांना अश्वासन दिल होत न्यावरून ती आपणहून भेटायला येणार नाही याची कल्पना त्यांना तेव्हांच आली होती. पण स्वतःहून तिच्याकडे जाण त्यांना शक्य नव्हत, आणि तिला निरोप पाठवून बोलावण्याच धाडस त्यांना होत नव्हत. शिवाय निर्मलाच्या देखत आपण कसे बोलणार हा प्रश्न होताच. त्यामुळे तिला बोलावण्याचा विचार त्यांना सोडून द्यावा लागला.

पण आतां त्यांची प्रकृति बरीच सुधारली होती. घरांतल्या घरांत ते फिरू फिरू लागले होते. गाडी करून एखाद्या वेळी बाहेर जायला हरकत नव्हती. म्हणून सुमित्राला त्यांनी पत्र लिहिल,

“ सुमित्रा,

तू पुन्हा येथील म्हणून मी तुझी रोज वाट पहात होतो. पण तूं आली नाहीस. जवळ जवळ पाऊण महिन्यापूर्वी तूं येऊन गेलीस आणि तुझ्या एकट्या जीवनाची हकीकत समजल्या पासून मी फार अस्वस्थ झालों आहे. पंधरा वर्षापूर्वी मी जी चूक केली त्याचा मला आतां पश्चात्ताप होतो आहे. तुझा शांतवन मी कसं करणार ? तेवढा सामर्थ्य माझ्यांत आतां कुठे राहिल आहे ? पण सुमित्रा, तुझी माफी मागावी म्हणून मला तुझी भेट हवी आहे. माझ्याहि वागण्याला कांहीं एक कारण होत. तें मला तुला सांगायच आहे. परवा सध्याकाळीं पाच वाजता मी तुमच्याकडे येईन. मला फक्त तुझ्याशीच बोलायचं आहे. तुझ्या जीवनाचा विचार मी माझ्याच जीवनाइतक्या आस्थेन करतो आहे यापेक्षा तुझ्याबद्दलची माझी भावना मी निराळ्या शब्दात व्यक्त करू शकत नाही. तरी तू माझी वाट पहा. परवा सायंकाळीं पाच वाजता मी येईन. ”

प्रभाकर.

प्रभाकरपतानीं पत्र स्वतःच्या हातान पोस्टात टाकल. इतके दिवस विचार करतां करता अखेर आज आपण कांहीं तरी कृति केली याचें त्यांना थोडस बर वाटल. पण त्यांच्या मनात उत्पन्न झालेल वादळ इतकं प्रचंड होत कीं पत्र टाकल्यामुळें त्यांच्या मनाला स्वस्थता येण शक्य नव्हत. त्यांना अस वाटल कीं आपण आतां जन्मभर असेच कायमचे अस्वस्थ रहाणार. शांती म्हणून आपल्या आयुष्यांत यापुढें येणार नाही. पश्चात्तापाच्या इगळ्या आपल्या अतःकरणाला कायमच्या दश करीत रहाणार. आपल मन आपल्यालाच सदोदित खात रहाणार. आपल मन आपल्याला कार्नी कपाळीं रात्रदिवस ओरडत रहाणार कीं जें करायला नको होतंस तें तूं केलंस. एका मुलीचा तू सत्यानाश केलास. एका मुलीच्या आयुष्याचा तूं खेळखेडोबा केलास. एका निरपराध मुलीच्या जीवनाचा तूं बळी घेतलास. एका सुंदर, सतेज आणि सात्विक फुलाचें तूं पाय लाऊन निर्माळ

केलस. त्या कळीच्या गळ्याला तूं आपला निर्दय फास आवळलास. जगात तिला मानानं जगू दिलं नाहीस. तिच्या ससाराचं सौख्य तूं उधकून लावलास. संबंध जन्म, चाढाळा, तूं आपल्या हातान तिच्या कपाळीं अज्ञातवास लिहिलास. तिच्या भवितव्याची अशी आग पेटविण्याची तुला सुखत्यारी कोणी दिली होती ? तुझा अनुभव एक वार्डट आला म्हणून काय तूं दुसऱ्या एखाद्या निरपराध मुलीला कायमची शिक्षा करशील ? हा अधिकार तुला कुठून आला ? तू निर्दय आहेस. दुष्ट आहेस. राक्षस आहेस. तिची क्षमा मागितलीस तरी या अरराधाचं परिमार्जन होणार नाही. हा सारा प्रकार अगदीं विपरीत घडला. सुमनवर तूं प्रेम केलस तर तिनं दुसऱ्याच एका माणसाच्या गळ्यात माळ घातली. आणि तुझ्यावर सुमित्रेन प्रेम केलं तर तूं तिसऱ्याच एका मुलीचा हात हातात घेतलास. सुमनन काय शहाणपणा केला होता म्हणून तू तिच्या पावलावर पाऊल टाकलास ? आणि सुमनन तरी ही गोष्ट सुखामुखी केली याला पुरावा काय ? तुझ्या या आतताई वागण्याला जशी एक कारणपरंपरा आहे असें तूं म्हणतोस तशी सुमनच्या तरी कशावरून नसेल ? तिनं स्वतः येऊन आपला दुबळेपणा तुझ्या जवळ कबूल केला. तुझी क्षमा मागितली. पण तिच्या दृष्टीनं त्यावेळीं तू विचार केलास ? मग तुझी कैफियत ऐकून सुमित्रेन क्षमा मागावी अशी अपेक्षा तूं काय म्हणून करतोस ?

प्रभाकरपंताना वाटल की खरंच, आपण सुमित्रेची क्षमा मागणार; पण ती आपलं ऐकून तरी घेईल काय ? पण मग त्यांना आठवण झाली सुमित्राचं मन आपल्यापेक्षा मोठं आहे. सुमित्रेन आपल्या अपयशाचं रूपान्तर दीर्घद्वेषांत दोऊं दिलं नाही. तिचं आपल्यावर खरंच प्रेम आहे म्हणून तर ती आपल्याला भेटायला इतक्या वर्षांनी पुन्हां आली. तिनं आपल्या जवळ सहानुभूतीची भीकसुद्धां पुन्हां कधी मागितली नाही. पण अत्यवस्थ आजारी असं समजल्यावर तिला माझी भेट घेतल्याशिवाय राहवलं नाही. ती आपल्याला नक्की क्षमा करील. ठरल्यावेळीं आपण तिच्याकडे गेलं पाहिजे.

प्रभाकरपंतांनी तो मधला दिवस असाच बेचैनीत काढला. आणि अखेर ती सुमित्राला भेटायला जाण्याची संध्याकाळ उगवली. त्यांनी कपडे केले. गाडी बोलावली आणि सुमित्रेच्या घरापाशी येऊन ते थडकले.

जिना चढताना त्यांच्या हृदयाचे ठोके जोरानं पडत होते. पावलं मात्र पायऱ्यावरून हळूहळू चढत होती. मन जसं काही अंधु झालं होतं. प्रभाकरपंताना आठवण झाली, सुमित्रेला भेटायला आपण जात होतो तेव्हां जिन्हाच्या पायऱ्या आपण किती वेगान चढत होतो ! तिला भेटायला मन किती आतुर असे. एकेक पायरी गाळूनसुद्धां आपण जिना चढत होतो. पण आज जिना अगदी चढवतसुद्धां नाही. कशानं कोण जाणें पण छाती धडधडते आहे. सुमित्रेला भेटण्यासाठी आपण गेला महिनाभर तळमळलो. पण...पण...या क्षणी ती तळमळ जणु काही भेदरल्यासारखी झाली आहे. अपराधी मनाच्या अतःकरणाला क्षमा मागतानासुद्धां काही चमत्कारिक चित्तवृत्तीचा अनुभव येतो आणि तो अगदी नकोसा होतो. तस माझ झाल आहे. जिना चढून वर जाऊ कीं नको ?

प्रभाकरपंत किंचित् थबकल्यासारखे झाले. अनिष्ट घडणार असलं म्हणजे मनाला जी एक हुरहुर वाटते, अतःकरणांत जी नकारात्मक आंदोलन चालू असतात, हीय आणि नाही याच्या सीमा रेषेवर जीवाच्या ज्या येरझारा सुकं होतात आणि मग हवसहि वाटत आणि नकोसहि वाटतं, तसं काही तरी प्रभाकरपंताना वाटू लागलं. तिला भेटाव अस वाटेना. आणि तिथूनच परताव असहि वाटेना. जिना चढता चढतांच मनाची उतावीळ थकून गेली जिना चढतां चढतांच सुमित्रेला भेटण्याची आतुरता मागे मागे रेंगाळू लागली. आपण आज अपराध्यासारखे तिच्याकडे जे जातो आहोत त्यापेक्षां आपण निरपराध म्हणून तिच्याकडे जाण्याचं भाग्य आपल्या नशिबी असतं तर किती बरं झाल असत !

असा विचार त्यांच्या मनांत आला. आणि त्यांना एकदम अशी शंका आली कीं सुमित्रानं आपल्याला सांगितलं खरं कीं आपल्यासाठी ती अविवाहित राहिली. पण तिच्या अविवाहित स्थितीचं कारण दुसरंच नसेल कशावरून ! नाहीतर एवढा तिचा पाण उतारा आपण केला तरी-

सुद्धां ती तो अपमान गिळून आपल्याला भेटायला आली. मानी खीला ही गोष्ट शक्य आहे काय ? आपण समजतो आहोत तिचं आपल्यावर प्रेम आहे. पण खरी गोष्ट कदाचित निराळीच असेल. आपल्या बरोबर ती हिंडत होती ही गोष्ट अनेक लोकांना माहीत झाली होती. आणि यामुळेच तिला दुसरा कोणी नवराच मिळाला नसेल. आपण उगीच समजत आहोत की सुमित्रा आपल्यासाठी या खडतर व्रतांचे आचरण करित आहे. पण जगांत असं कांहीं कोणी केलं आहे काय ? त्या सान्या पुराणांतल्या गोष्टी. ती आपल्यासाठी राहिली नाही तर तिच्या परिस्थितीनं तिला रहाणं भाग पडलं. परिस्थितीनच तिला या उदात्त पातळीवर यायला भाग पाडलं असलं पाहिजे. मग हा कसला तिचा मोठेपणा ? हा तर परिस्थितीनं लादलेला संन्यास आहे. हें तर परिस्थितीनं निर्माण केलेलं विरक्तीचं वैभव आहे. हा तर परिस्थितीमुळे उत्पन्न झालेला चारित्र्याचा दिमाख आहे. हा देखावा आहे तिच्या परिस्थितीचा. तिचा नव्हे. तिच्या चारित्र्याचा नव्हे. खायालाच न मिळाल्यामुळे उपवासाचं पुण्य हिच्या पदरीं कशावरून पडलं नसेल ?

पण प्रभाकरपंतांच्या मनाची आदोलन मोठी चमत्कारिक झाली होती. कोणतीही गोष्ट त्यांना खरी वाटेना, की खोटी वाटेना. पण हें क्षण मात्रच. शका घेण्याची जी त्यांना इतकी वर्षे सवय झाली होती तिचा हा प्रभाव होता. पण पुन्हा त्यांचं मन विषादानं भरून गेलं. आरण कर्तें सवरतेपणाचं वैभव उपभोगलं. आणि आपल्यासाठी मात्र सुमित्रेचा जीव छुरत राहिला. आपण घेतलेले उपभोग या प्रेमळ, भावळचा जीवाला पारखे झाले. मदीराबाहेर उभ्या असलेल्या महारामांगानं दुकून परमेश्वराची पूजा बाधावी आणि तेवढ्यावर संतोष मानावा तशी या सुमित्रेची अवस्था आहे. आपण मात्र...

प्रभाकरपंतांना आपल्या अप्पलपोटेपणाची भयंकर शरम वाटली. सुसत्या एखाद्याला सुमित्रेच्या या जीवनक्रमाचा मोठा अभिमान वाटला असता. सद्वासाचं सौख्य लाभलं नाही तरी अशा एकनिष्ठ दुर्मिळ प्रेमाची प्राप्ती झाली म्हणून त्याला धन्यता वाटली असती. पण केव्हा ? तोही तिच्याशी एकनिष्ठ राहिला असता तर ! त्यांजिही तिच्यासाठी

आपल्या प्रेमाशी इमान राखलं असतं तर ! पण प्रभाकरपंतांच्या आयुष्यांत तीन मुली आल्या. त्यांना या विरहांतील प्रेमाचं सौख्य कसं उपभोगायला मिळाव ? म्हणून सुमित्रेच्या निष्ठेचा त्यांना आनंद होईना. ज्यानं कुणासाठी त्याग केला असेल त्यालाच आपल्यासाठी त्याग करणाऱ्या त्या कुणाच्या तरी प्रेमाचं सौख्य उपभोगतां येत. त्यालाच त्या दुःखांतहि सुख मानतां येतं.

विचारांच्या उलट सुलट गर्तीत गुरफटत असतानाच ते सुमित्रेच्या दारापाशी येऊन उभे राहिले. त्यांनी दारावरची बेल वाजवली. दार उघडलं गेलं. दारांत सुमित्रेची बहिण उभी होती. प्रभाकरपंतांनी ओठावरून जीभ फिरवीत विचारलं,

“ सुमित्रा आहे का घरांत—? ”

“ नाही. ती गावाला गेली, आजच सकाळी. ”

“ गावाला गेली ? ” असं म्हणतांना प्रभाकरपंताची कबर जणुं खचल्यासारखीच झाली.

सुमित्रेची बहिण म्हणाली, “ आंत या ना. त्यांनी पत्र दिलं आहे तुमच्यासाठी. ” असं म्हणून ती आंत गेली. प्रभाकरपंत आत गेलेच नाहीत. तिन आणून दिलेलं पत्र घेऊन त्यांनी तें खिशांत घातलं. आणि खिचं मनान ते घराकडे परतले.

घरी आले तेव्हा त्याचे पाय अगदी थकून गेले होते. तें पल उघडून वाचण्याचा त्यांना धीर होईना. किती तरी वेळ तें पत्र त्यांच्या हातांत तसंच होतं. सुमित्रेन पत्रांत काय लिहिलं असेल याबद्दलच्या अनेक उलट सुलट विचारांची गर्दी त्यांच्या मनांत निर्माण झाली. पण अपयशाची अंधारी डोळ्यासमोर आली असतानाही आशेचा किरण शोधीत रहावं त्या प्रमाणे प्रभाकरपंत आपल्या मनःशी आपल्याला समाधानकारक तर्क लढवीत राहिले. आणि अखेर त्यांनी तें पत्र उघडलं. सुमित्रेन लिहिलं होतं,

प्रभाकर,

तुमचं पत्र मिळालं. पण तुमच्या पत्राप्रमाणे मी तुम्हाला भेटू शकत नाही याची मला क्षमा करा. या गोष्टीला आतां फार उशीर

शाला. तुमच्या अंतःकरणांत माझ्यासाठी स्थान निर्माण व्हावं म्हणून मी तुम्हाला भेटायला आले नव्हते. ती वेळ केव्हांच निघून गेली. तुम्ही अत्यवस्थ आहांत असं समजलं म्हणून मी तुम्हाला भेटायला आले. कारण माझी तीच जीवननिष्ठा आहे. पण ज्या वेळी तुमच्या माझ्या आयुष्याचा मार्ग भिन्न झाला त्यावेळीच तुमच्या आणि माझ्या निष्ठेचा मार्गहि भिन्न झाला. तुम्ही लग्न केलं आहांत. चार मुलांचे वडील तुम्ही आहांत. यापुढे माझ्या-बद्दलचा कसलाहि विचार करणं तुमच्या दृष्टीनं पाप आहे. तुमच्या आजाराचं कारण उद्भवलं नसतं तर तुमची खबर मी इतक्या जवळून कधीहि घेतली नसती. तुमच्या सुशील पत्नीशी प्रेमान आणि निष्ठेन संसार करणं हेंच तुमचं अखेरपर्यंतचं कर्तव्य आहे. तुमच्या संसारांत लुडबुड करून एका स्त्रीच्या संसार सौख्याला ओहोटी लावण्याचं कर्म माझ्या हातून घडणार नाही आणि तुम्हीही तें करू नये. प्रेमभगाचं दुःख, पतीच्या अवहेलनेचं दुःख निर्मलाबाईच्या नशिबी कधीहि आणू नका एवढीच माझी तुम्हाला विनंति आहे. मी तुमच्या जीवनातून कधीच हद्दपार झालेली स्त्री आहे. माझ्या नशिबीचं दुःख मी भोगीन. पण तुम्ही मात्र माझी यापुढे एका अक्षरानहि चौकशी करू नका. माझ समाधान माझ्या जवळ आहे. माझी निष्ठा मी सोडली नाही. माझ पावित्र्य मी रक्षण केलं आहे. यांतच मला आनंद आहे.

आ.

सुमित्रा.

प्रभाकरपतींनी त्या पत्राकडे आदरानं पाहिल. तें पत्र त्यांनी पुन्हां पुन्हां वाचलं आणि त्यांचे डोळे अश्रूंनी भरून आले. त्यांचे ओठ पुटपुटत होते, “ चारित्र्य ! प्रीतीची हांक ” ती आज त्यांना ऐकू आली. पण किती लांबून. आज त्यांनी आपल्या अंतःकरणांत स्वतःला विसरून पाहिल. प्रीतीची हांक मारणारी सुमित्रा वाटेवरून फार पुढे गेली होती. रस्ता अगदी रिकामा होता. प्रभाकरपंत रस्त्याच्या कडेला एवढेच उभे होते. आणि प्रीतीची हांक जणु अंतराळांत घुमत होती.

माझे रसिक भाचे—

श्री, शरच्चंद्र रा. फडके

व

सौ, शामला फडके

बांस

